

İçindekiler Tablosu

<u>1. Türkler ve Divan-ı Mezâlim</u>	2
<u>1.1 Genel Açıklama</u>	2
<u>1.2. Mısır'daki Türk Devletleri ve Dîvân-ı Mezâlim</u>	2
<u>1.3. Doğudaki Türk Devletleri ve Dîvân-ı Mezâlim</u>	4
<u>2. Divan-ı Mezâlim'in Yapısı</u>	8
<u>2.1. Dîvân-ı Mezâlim'in Devlet Teşkilatındaki Yeri</u>	8
<u>2.2. Dîvân-ı Mezâlim'in Üyeleri ve Yardımcıları</u>	9
<u>2.3. Mezâlim'in Bürokratik Teşkilatı</u>	14
<u>3. Divan-ı Mezâlim'in Görevleri</u>	15
<u>3.1. Dîvân-ı Mezâlim'in Yargılama Dışındaki Görevleri</u>	15
<u>3.2. Dîvân-ı Mezâlim'in Yargılama Alanındaki Görevleri</u>	18
<u>4. Divan-ı Mezâlim'in İşleyişi</u>	22
<u>4.1. Dîvân-ı Mezâlim Toplantıları</u>	22
<u>4.2. Dîvân-ı Mezâlim'de Uygulanan Muhakeme Usulü</u>	25
<u>Dipnotlar</u>	32
<u>Kaynaklar</u>	41

Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN-I MEZÂLİM KURUMU

Giriş

Dîvân-ı Mezâlim, Osmanlılardan önceki İslâm devletlerinin Hisbe, Şurta, Kaza gibi temel organlarından birisidir. İslâm hukukunun ve tarihinin ortaya çıkardığı özgün bir hukuk kurumudur. Dîvân-ı Mezâlim, tarihteki hemen bütün İslâm devletlerinde yer almış ortak bir devlet kurumudur.

Türkler de bu kurumu kurdukları devletlerde benimsemiş ve geliştirmişlerdir.

1. Türkler ve Divan-ı Mezâlim

1.1 Genel Açıklama

İslâm'a girmezden önce de Türkler, -henüz ciddî araştırmalar yapılmamış olmakla birlikte- eski ve kuvvetli bir hukukî kültüre sahip olmuşlar, hatta bu kültür komşu ve tâbi kavimler üzerinde de tesirini göstermiştir.¹ Teşkilâtçılık ve devlet kuruculuk yönünden de son derece kabiliyetli olan Türkler, devlet yönetiminin birinci şartı olarak, vatandaşlarına adaletli davranmayı, daha tarihlerinin ilk devresinden itibaren esas edinip uygulamışlardı. Şikayeti olan herhangi bir vatandaş, devlet veya hükümet başkanına başvurabilir ve davasının görülmesini isteyebilir. Uygur Devleti'nde hükümdar Alp İlteber'in annesi onun adına halkın yakınmalarını dinler ve davalarına bakardı. Bilindiği gibi, adaletin etkinliği hızlıca yerine getirilmesiyle artar. Türkler hukukun bu kuralını, daha eski çağlarda anlamış ve uygulamışlardır. Bu sebeple, Uygur oymaklarında âsâyiş ve dolayısıyla düzen hüküm sürmüştür.² Eski Türklerde adlî teşkilâtın, hükümdarın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi (Yargu, siyasî suçlarla meşgul) ile hâkan adına örfî hukuku (töre hükümlerini) uygulamakla görevli yarganlar (yargucu) ve maiyetlerinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.³

Bu açıklamaların açıkça gösterdiği üzere, Türk töresine göre, hükümdar devletin baş temsilcisi ve milletin babası sıfatıyla Yargu, Yolak ve Daru'l-Adl (mezâlim, şikâyet divanı) adlı mahkemelerde bizzat halka adalet dağıtırdı. Bu davalarda yönetime ve sorumlulara karşı, her çeşit şikayette bulunulabilirdi. Hükümdar usul ve formalitelere fazlaca bağlı kalmadan orada kesin hüküm verirdi.⁴

İşte, böylesine kuvvetli bir hukukî kültüre ve adalet teşkilatına sahip olan Türkler, İslâm'ı kabul ettikten sonra, yabancı olmadıkları Divan-ı Mezâlim kurumunu kolayca benimsediler. Bununla birlikte, M. F. Köprülü'nün de işaret ettiği gibi, "Orta zaman Müslüman-Türk devletlerinin özellikle Sâmânoğulları, Gazneliler, Gaznelilerden Abbasî divanlarını alıp bunları Anadolu Selçukluları yoluyla Osmanlı Devleti'ne aktaran Selçukluların âmme müesseselerini incelerken, Abbasîlerin benzer müesseselerini daima göz önünde bulundurmak, aradaki benzeyiş ve ayrılışları tebârüz ettirmek için bir zarurettir, ancak Abbasî müesseselerinin tarihî teşekkülünü ve işleyiş tarzını, tarihî usul ile tespit edip doktriner görüşlere aldanmamak gerekir."⁵

Hemen bütün Müslüman Türk devletlerinde bazı ufak farklarla ve yer yer değişik isimler almakla birlikte, devlet teşkilâtı aynı yapıda olmuş ve fonksiyonlarını birbirine yakın şekilde devam ettirmiştir. Söz konusu bu değişikliğin daha ziyade Mısır'da görülmekte olduğu anlaşılıyor.⁶

1.2. Mısır'daki Türk Devletleri ve Dîvân-ı Mezâlim

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

1.2.1. Tulunoğulları ve Dîvân-ı Mezâlim (875-905)

Abbasîlere karşı giriştiği bağımsızlık savaşından galip çıkan Mısır Eyalet Valisi Ebu'l-'Abbas Ahmed b. Tûlûn (880-884), Mısır'da mezâlim oturumu düzenleyen ilk hükümdar olmuştur; bu oturumlarını haftada iki gün olarak yapıyordu.⁷

İbn Tûlûn kamuoyunda kendi siyasî iktidarını da sağlamlaştırmak amacıyla, mezâlim oturumlarına büyük bir özen gösteriyordu. Halk da İbn Tûlûn'a öylesine başvuruyordu ki kadı Bekkâr âdeta vazifesinden uzaklaştırılmış gibi dava göremiyordu.⁸

İbn Tûlûn'un ölümünden sonra, yerine geçenler, bu yetkilerini başka görevlilere devrediyorlardı. Ondan sonra iktidara geçen oğlu Humâraveyh (884-895), bu yetkisini 886 yılında Muhammed b. 'Ubeyde b. Harb'e devretmişti.⁹

1.2.2. İhşidiler ve Dîvân-ı Mezâlim (935-969)

Mısır'daki İhşidî (Akşitler) Hanedanı'na mensup Emîr Ebu'l-Kasım Anûcûr b. el-İhşid (940-940)'den sonra gelen Ebu'l-Misk Kâfûr el-Esved el-İhşidî (ö. 967), 951 tarihinden itibaren her cumartesi mezâlim oturumu düzenlemeye başladı. Ölümüne kadar devam eden bu mezâlim oturumlarında, vezir Ebu'l-Fadl Ca'fer b. el-Fadl b. el-Furat (921-1001), kadılar, fukaha, şuhûd ve bölgenin ileri gelenleri bulunurdu.¹⁰ Kâfur da oturumlarını öylesine sık yapıyordu ki, kadı ed-Duhlî, "âdeta görevden menedilmiş gibi idi".¹¹

Subkî (ö. 1370)'ye göre, İhşidîler Devri'nde, 936 tarihinde kadılığa tayin edilen zât, mezâlim görevini de yürütüyordu.¹² Kindî (ö. 961)'ye göre, daha sonraki bir tarihte, 942 yılında özel bir mezâlim kadısı tayin edilmiştir.¹³

1.2.3. Eyyûbîler ve Dîvân-ı Mezâlim (1174-1250)

Düşünce, teşkilât ve siyasî gaye bakımlarından Selçuklu Devleti'nin devamı durumundaki Eyyûbîler Devleti¹⁴ sultanları, Daru'l-Adl denilen mezâlim oturumlarının yapıldığı sarayda, halkın şikâyetlerini dinler ve karara bağlardı. Onlar bu göreve çok önem verirler, özel bir saygı gösterirlerdi. Mezâlîme baktıklarında saltanat tahtı üzerinde oturmazlar, tahtın yanında ayakları yere değecek bir halde bir kürsü üzerinde otururlardı. Sultan bu kürsüye oturunca, sağ tarafında dört mezhebin başkadıları, önünde vekili beytilmal ve diğer âmme memurları ile muhafızlar ve saray hizmetkârları yer alırlardı. Bunlar arasında şikâyetleri sultana okuyacak zevât da hazır bulunurdu. Şikâyetler okundukça, sultan, kadılara yahut ordu komutanlarına ilgili konuları sorduktan sonra, uygun gördüğü kararı verirdi.¹⁵

Bu devletin kurucusu Salahaddin Yusuf b. Eyyûb (1174-1193) Kahire'de, oğlu el-Meliku'z-Zahir Gazî b. Salahaddin (1173-1216) de Haleb'de birer Daru'l-Adl inşa ettirdiler. Ayrıca, Salahaddin 1187 yılında Dimaşk Kalesi'ni tamir ettirip Bâbu'n-Nasr'ı açtığı sırada Daru'l-Adl'e Ba'lebek sahibinin bitişikteki evini de ilâve edip kale içine almıştır. Bundan sonra bu binaya Daru's-Sa'âde denilmeye başlanmıştır.¹⁶ Salahaddin başkentte bulunduğu, pazartesi ve perşembe günleri Daru'l-Adl'de mezâlim oturumları düzenlerdi¹⁷; bununla birlikte, diğer günlerde de yapılan başvuruları geri çevirmezdi.¹⁸

Eyyûbîlerde, mezâlim oturumlarında şikâyetlerin karara bağlanmasından sonra devlet işlerinin, tayin ve azillerin müzâkereleri yapılırdı.¹⁹

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZÂLİM KURUMU

1.2.4. Memlûkler ve Dîvân-ı Mezâlim (1250-1517)

Fatimî ve Eyyübîlerin birçok teşkilâtına varis olan Memlûklerde²⁰ Dîvân-ı Mezâlim Kurumu önemli bir yer tutmakla kalmamış, önceki uygulamalara da belli bir düzen verilmiştir.

İlk Memlûk (Mısır Türk Devleti) Sultanı Aybek et-Türkmânî (1254-1257), bu yetkisini, Mısır Nâibu's-Saltanası olarak tayin ettiği Alâaddin Aydekîn el-Bundukdârî'ye devretmiştir. Alâaddin, yanında yardımcı olarak Daru'l-Adl Nâibleri de bulunduğu halde Salihiye Medreseleri'nde oturma yapardı.²¹

Aybek'ten sonra, el-Meliku'z-Zahir Rukneddin Baybars el-Bundukdârî (1260-1277), bir Daru'l-Adl yaptırdı ve burada mezâlim oturumları düzenledi.²²

el-Meliku'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun (1298-1341), Daru'l-Adl olarak hizmet gören el-Eyvanu'l-Kebîr'i inşa ettirince, pazartesi ve perşembe günleri sürekli olarak mezâlim oturumları düzenlemeye başladı; yorulduğu takdirde kararları sonraki oturuma ertelediği de olurdu.²³

Sultan Berkûk (1382-1398) hükümdarlığa geçince, Kal'atu'l-Cebel'deki el-Istabilu's-Sultânî'de, yanında Kâtibu's-Sır, devâdâr, nakîbu'l-ceyş vb. bulunduğu halde oturumlar düzenlemeye başladı. 1387 yılı Ramazanı'nda pazar günleri oturum yaptı. Daha sonra bu toplantıları pazar ve çarşamba günlerine aldı, ancak bir süre sonra oturum günleri salı ve cumartesi oldu, bunlara cuma ikindiden sonralarını da ekledi, ölümüne kadar bu son şekilde oturumlara devam etti.²⁴

Berkûk'un oğlu el-Meliku'n-Nâsir Ferec (1405-1412) de babası gibi el-Istabilu's-Sultânî'de toplantılar yapar, kâtibu's-sır Fethuddin Fethullah da -babası devrindeki gibi- mezâlim dilekçelerini kendisine okurdu.²⁵

el-Meliku'l-Mueyyed Şeyh Ebu'n-Nasr el-Mahmudî (1412-1421) de idareyi ele alınca, aynı şekilde mezâlim oturumları düzenlerdi.²⁶

Vezirlik kurumunun karşılığı bazı devirlerde -hem Eyyübîlerde, hem de Memlûklerde- Naib'lik olup, nâibler de bazı teşrifat kaidelerine tâbi olarak mezâlim oturumları yapmışlardır.²⁷

1.3. Doğudaki Türk Devletleri ve Dîvân-ı Mezâlim

1.3.1. Karahanlılar ve Dîvân-ı Mezâlim (840-1212)

Devlet idaresiyle ilgili inanış, âdet ve gelenekler konusunda tamamen Türk telâkkilerine bağlı kalıp, bilhassa İslâm hukukuyla ilgili bazı idarî konularda İslâmî kurumları benimseyip uygulayan Karahanlı Devleti²⁸ teşkilatında da Dîvân-ı Mezâlim kurumunun yer aldığını görmekteyiz. Bu kurum, pek tabiidir ki, öncelikle devlet başkanlarınca yürütülürdü.²⁹ Karahanlı hükümdarları mezâlim yetkilerini kadılara da devretmişlerdir. Nitekim, Batı Karahanlılar meşhur hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim b. Nasr, kadı Ebu Nasr Mansur b. Ahmed b. İsmail'i Semerkand ve havalisinin sahibu'l- mezâlim ve'l-ahkâmılığına tayin etmiştir.³⁰ Mezâlim'le ilgili olarak düzenlenen bir vesikada, İmam Ebu Bekr Muhammed'den de Yarkend ve havalisinin kadısı ve hakimi olarak söz edilmiştir. Görüldüğü gibi, kadılar, merkezlerin elemanları oldukları kadar, taşra teşkilâtında da yer

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZÂLİM KURUMU

almaktadırlar.³¹

Bu açıklamalara göre, Karahanlı Devleti'nde, kadı mahkemeleri ile Dîvân-ı Mezâlîm arasında belirgin bir görev dağılımı yapılmamış ve yargı birliği sistemi uygulanmıştır.

1.3.2. Samaniler ve Dîvân-ı Mezâlîm (874-999)

M. Fuat Köprülü'nün belirttiğine göre, "Sâmânîlerde de devletin askerî ve sivil büyük memurlarının, ordu ve saray erkânının aleyhlerindeki şikâyetler, Buhara'da, hükümdarın, vezirin, ileri gelen bazı devlet adamlarının, bazan hanedan mensuplarının iştirakiyle kurulan yüksek bir heyet tarafından tetkik edilirdi. Bu, Abbasîlerde ve daha birtakım İslâm devletlerinde gördüğümüz Divan-ı Mezâlîm'den başkası değildir."³²

Dîvân-ı Mezâlîm'in yapısını incelerken de göreceğimiz gibi, Köprülü'nün bu tespiti yerindedir; bu özellikler, Dîvân-ı Mezâlîm'in Sâmânî Devleti'nin merkez teşkilatı içindeki varlığının en önemli delilidir.

1.3.3. Gazneliler ve Dîvân-ı Mezâlîm (963-1187)

Hükûmet teşkilâtı ve ordu kuruluşunda, esas itibarıyla, İslâm geleneğini devam ettirip, Selçuklulara ve dolayısıyla sonraki bütün Türk-İslâm siyasî teşekküllerine örnek olan Gazneliler,³³ özellikle büyüme ve gelişme devrinde, Mezâlîm'e büyük ilgi göstermişlerdir. Gerek Beyhakî (ö. 1077), gerekse Siyâsetname, Alptekin (962-977), Sebüktekin (978-997) ve Mahmud (998-1030)'un adalet işleriyle çok yakından ilgilendiklerini gösteren örneklerle doludur. Öyleki sultanlar mezâlîm görevini bizzat kendileri yürütmüş, davacıların sosyal durumlarına bakmaksızın davalarını ve şikâyetlerini inceleyip karara bağlamışlardır. Sultan Mahmud, oğlu Mesud'u bile, bir tacirin yakınması dolayısıyla yargılanmak üzere "kadı"ya göndermiştir. Bu haber, dünyanın her tarafına yayılınca, tüccarlar Hitay'dan, Çin'den ve Mısır'dan Gazne'ye doğru yola koyuldular ve bütün dünyada ne kadar zarif şeyler varsa bu şehre getirmeye başladılar.³⁴

1.3.4. Harezmsahlar ve Mezâlîm (1098-1221)

M. Fuat Köprülü'nün belirttiğine göre, "Harizmşahlar'da laik jurisdiction'la meşgul bir yüksek mahkeme bulunmakta ve yüksek rütbeli bir Türk kumandanı bu mahkemeye başkanlık etmektedir. Celâleddin Harzemşah (ö. 1231)'in tarihçisi Nesevî (ö. 1241)'nin öteki İslâm devletlerindeki benzer kurumlara benzeterek Dîvânü'l-Mezâlîm diye izah etmek istediği bu mahkeme, Celâleddin (1220- 1231)'in ordusunda vazife görmekte idi. Maamafih, devlet merkezinde ve hatta büyük askerî merkezlerde bu cins müesseselerin mevcudiyeti kolayca tahmin edilebilir. Bu mahkemelerin örf ve âdete ve devletin örfî kanunlarına göre hüküm verdiği pek tabiidir. XIII. asırdan başlayarak, muhtelif Türk devletlerinde gördüğümüz, ordu kadılığı, herhalde bu eski müessesenin İslâmî bir renk almış devamından başka bir şey olmamalıdır."³⁵

Gerçekten de Harezmsahlar sultanları, genellikle, halkın şikâyetlerini yakından izlemişlerdir. Bunu sağlamak için, doğrudan devlet başkanına bağlı olarak, halkın dilekçelerini alıp sultana takdim etmekle görevli olan Kissa-dârlık makamı kurulmuştur.³⁶

Harezmsahlarda iktidarı elinde bulunduran Sultan Muhammed b. Tekiş (1200-1220)'in annesi Türkmen Hatun, h. 6. asrın ikinci yarısında, bizzat kendisi mezâlîm oturumu

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

yapardı.³⁷ Bu örnek, kurumun gelişme tarihinde ilgi çekici bir durum arz eder.

Bunların yanında, Harezşahlar vezirlerinin görevlerinden birisi de, gerektiğinde mezâlim mahkemesine başkanlık etmek olmuştur.³⁸

Osman Turan'ın açıklamasına göre, "Harizmşahlarda askerlerle ilgili işlere bakan idarî hakimlere Yolak adı verildi."³⁹

1.3.5. Selçuklular ve Dîvân-ı Mezâlim (1040-1157)

Türk kurumlar tarihinin en önemli devrini oluşturup Gazneliler vasıtasıyla Abbasî, Gazneliler ve Karahanlılardan intikal eden Eftalit, Kök-Türk (Göktürk) ve Uygurlar ile ağırlıklı olarak asıl kurucuları Oğuzların kabile an'aneleri unsurlarından meydana gelen ve Atabey, Harezşah, Eyyûbî, Artuklu, Memlûk, Danişmendliler ve Anadolu Selçuklularına, hatta XV. asrın ikinci yarısında Bağdat'taki Abbasîler gibi Müslüman; Gürcüler, Ermenîler, Bizanslılar gibi komşu veya tâbi devletlerin teşkilâtlarına da tesir eden Büyük Selçuklularda,⁴⁰ yüksek yargı organı olarak, ağır siyasî (devlete karşı işlenen) suçlar, sultanın başkanlığındaki ve emîr-i dâdın üstündeki mahkeme olan Divân-ı Mezâlim'de (veya Türkçe Yuvluku's-Sultan)⁴¹ hükme bağlanırdı. Eyaletlerde vezir, vilâyetlerde vali,⁴² nahiyelerde reîs, ikta arazisinde ikta sahibi hükümdarın temsilcileri idiler.⁴³

Gaznelilerle yapılan savaştan sonra, eski Türk devlet anlayışı ve an'anesine göre vilâyetler uç reis arasında taksim edilince, Tuğrul Bey (1040-1063), devletin hukukî ve fiilî reisi olarak Nişâpur'a sahip oldu. Burada, daha ilk zamanlarda (1038), İslâm dünyasında hükümdarlara mahsus bir an'ane olarak adaleti tevzi için Divan-ı Mezâlim'de oturup halkın şikâyetlerini dinledi.⁴⁴

Malazgirt Meydan Muharebesi galibi Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan (1063-1073), hem Müslüman, hem de gayrı müslim halka adaletli davranmıştır. "Alp Arslan, 1070'te Diyarbekir'e gelmişti. Bölgenin hakimi Nasr Mervan, onu karşıladı ve devrin âdeti gereğince yüzbin altın sundu; Alp Arslan bu parayı aldı. Samimi bir havanın estiği kabulde Nasr'dan isteklerini sordu. Onun isteklerini yerine getirdi. ancak daha sonra, Nasr'ın hediye ettiği parayı, halktan kanunsuz bir şekilde topladığını öğrendi. Bunun üzerine sultan, altınları, aldığı kimselere geri vermesi için Nasr'a iade etti. Kaynağın ifadesiyle yapılan haksızlığın izlerini sildi."⁴⁵

Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk (1018-1092) de Siyasetname adlı eserinde, Mezâlim'e geniş yer vermiş ve önemini çeşitli örneklerle dile getirmiştir.⁴⁶ Bundan ayrı olarak Nizamülmülk, vezir sıfatıyla, haftada iki gün dava görüyor ve adalet dağıtıyordu. Ünlü biyograf Subkî (ö. 1370), büyük vezir hakkında şunları yazmaktadır: "Nizamülmülk, Kur'an ve Sünnet'e göre hükümlerini verir. O, fenalık yapmak niyetinde olan kimseleri Allah'ın kudretiyle korkutur. Kamuoyu da Nizamülmülk'ün adaletine inanmıştı. Onun kararlarının doğru olduğu halk tarafından tartışılmazdı."⁴⁷

Nizâmülmülk, haksızlığa uğrayanlarla yakından ilgilenirdi. Bir gün Nizamülmülk yemek yerken, ihtiyar bir kadın, elinde bir dilekçe ile içeri girdi. Sekreter onu tersledi ve bu dilekçeyi vezire vermedi. Bunun üzerine Nizâmülmülk, şu dikkate değer sözleri söyledi: "Ben seni sırf huzuruma gelemeyen zayıf ve ihtiyar erkek ve kadınlar için görevlendiriyorum. Sen bunların işlerini bana ulaştırmadıktan sonra sana ihtiyacım yoktur."⁴⁸

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

Gene Nizâmülmülk, oğlu Fahrülmülk (ö. 1106)'e hitaben yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Her şeyden önce, bütün reayanın senden âsûde olmaları gerekir; her zaman onlara hukuk lâzımdır. Bırak, onlar kalpleri serbest olduğu halde, kazançları ile ve kendi hayatlarını temin yolunda çalışsınlar. Onlardan (vergi olarak) birşey alınmak istendiği zaman, yavaş yavaş alsınlar. Hadiseler kapısı, onların üzerine kapalı olsun. Hiç kimse, emredilenden başka onlardan bir şey almasın. Kendilerine uğrayanlar onları asla incitmemelidir. Bundan başka, senin sarayının kapısı zulme uğramış olanlara açık olsun. Haftada bir gün bu işle meşgul ol. Başka bir iş yapma. Bunu yaparken yavaş yavaş hareket et. Ta ki zulme uğrayanın şikâyetlerinin sebebini ve bunun giderilmesinin nasıl mümkün olması gerektiğini bilesin. Öyle ki, emrettiğin her şey hakikat ve basiret yüzünden olsun. (...)"⁴⁹

Türkiye Selçuklu Devleti (1077-1308)'nde mezâlîm divanı kurulduğunu görüyoruz. Bu devletin hükümdarlarından I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1196; 1205-1211), Büyük Selçuklu geleneğini devam ettirerek haftada iki gün halkın yakınmalarını dinliyordu. I. Gıyaseddin, pazartesi ve perşembe günleri oruçlu olarak mezâlîm divanına gelip, kadı ve imamlar huzurunda adalet dağıtırdı. Sultan, şer'î davaları kadıya havale eder, örfî işleri de divan aracılığıyla çözümlerdi.⁵⁰

Türkiye Selçuklu Devleti'nde yüksek mevkilere çıkan Emîr Sadeddin Köpek (ö. 1238) de askerlere ve halka olan davranışlarında adalet ilkelerine uymuştur. Yöneticilik tarafı kuvvetli olan Sadeddin hüküm verirken, zengin ve fakir gözetmiyor, mazlumlara yardım ediyor, zâlimleri cezalandırıyordu. Devrin yazarları, herhangi bir tımar sahibinin, örf ve âdetlerin tespit ettiği resimden "bir kuş kanadı" fazla istemesine imkân olmadığını belirtirler.⁵¹

1.3.6. Anadolu Beylikleri ve Dîvân-ı Mezâlîm (1308-1515)

Anadolu Beyliklerinde de mezâlîm divanı bulunmaktadır. Kendi adıyla anılan devletin kurucusu ünlü hükümdar Kadı Burhâneddin (1381-1398), nâibliği döneminde her gün divan kurarak halkın dertlerini dinlerdi. O, iktidara geldikten sonra da önceleri her gün, daha sonra haftada üç gün - cumartesi, pazar ve salı- halkın şikâyetlerini dinliyor, davaları karara bağlıyordu.⁵²

Bu örneğe bakarak, diğer beyliklerde de Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun varlığını kolaylıkla anlayabiliriz.

Dîvân-ı Mezâlîm'in doğuşu ve tarihî gelişmesini bu şekilde açıkladıktan sonra, onun tesiri meselesine de kısaca yer vermek yararlı olur.

Dîvân-ı Mezâlîm, ortak kurumlara miras yoluyla sahip Müslüman devletlerin gerek tarihteki, gerekse günümüzdeki birçok kurumuna model olmasından başka, Müslümanlara komşu başka devletlere de etkide bulunmuştur.

Norman Kralı II. Roger (1130-1154) bu kurumu, Sicilya adasında kullanmış ve buradan da aynı kurum Avrupa ülkelerine kök salmıştır.⁵³

M. Fuat Köprülü ve Osman Turan'a göre, "Muhtelif Türk devletlerinde, XIII. asırdan itibaren görülmeye başlayan ordu kadılığı (kadı el-asker Divan-ı Mezâlîm'in bir devamı olmalıdır)."⁵⁴ Ancak, Dîvân-ı Mezâlîm'i örfî yargı kuruluşu olarak görmek istemeleri ve ordu

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN-I MEZÂLİM KURUMU

temsilcilerinin de oturumlarda üye olarak bulunmaları yüzünden, bu görüş sahiplerinin yanıldıkları kolayca anlaşılabilir. Bundan ayrı olarak, kadı'l-'asker'lik kurumunun kökü çok eskidir.⁵⁵

Dîvân-ı Mezâlim, Osmanlılar dışındaki bütün Müslüman devletlerde yer almış olmasının yanısıra, Osmanlılarda daha geniş yetkilerle donatılarak Divan-ı Humayun adıyla ortaya çıkmıştır.⁵⁶ Ahmed Mumcu'nun bu konudaki, araştırmasında belirttiğine göre, "Divan-ı Hümayun'da yargı işleri de görüşüldüğünden, Selçukluların, Abbasîlerden gelen ve daha da genişletilen Mezâlim Divanı'nı Osmanlı Devleti'nde göremiyoruz. Divan-ı Hümayun'un kökeni, Osmanlılardan önce kurulan İslâm, Türk ve Türk-İslâm devletlerinin örgütlerindedir. İslâmîliğin ilk devirlerinden itibaren divanlara rastladığımız gibi, Orta-Asya Türk devletlerinde de bazı kurul organlar göze çarpmaktadır.⁵⁷ Divan-ı Hümayun'un Abbasî devletlerindeki kökenlerinden birisi de Divan-ı Mezâlimdir, bu kurum şikâyet hakkının en geniş biçimde tanındığı Osmanlı Devleti'nde de yer almış ve uygulamasını Divan-ı Hümayun'da bulmuştur.⁵⁸ Yine Divan-ı Sırr, devletin önemli işlerini inceleyen ve karar veren gerçek anlamda bir kabine idi. İleride Divan-ı Dâri'l-Kebîr, yani Büyük Saray Divanı, Büyük Divan biçiminde adlandırılan bu divanda, Osmanlı Divan-ı Hümayun'unun gerçek ilk kökeninin bulunduğu kabul edilebilir. Divan-ı Humayun'un gerçek kökeni Selçuklularda bulunmaktadır. Selçuklulardaki Divan-ı A'lâ ve Divan-ı Mezâlim başta olmak üzere diğer küçük divanlar Divan-ı Hümayun'da eritilmişlerdir. Divan-ı Hümayun'un en fazla Anadolu Selçuklularının etkisiyle ortaya çıktığı tarihsel ve sosyal olayların normal akışıyla açıklanabilecek doğal bir gerçek sayılabilir. İşte Osmanlılar, önceki devletlerde var olan alt divanları merkezci düşünceyle ortadan kaldırarak, merkezdeki bütün önemli işleri Divan-ı Hümayun'a vermişlerdir."⁵⁹

Dîvân-ı Mezâlim, İslam ve Türk-İslam devletlerinde devletin temel organlarından biri olmuş ve devrine göre hukuk devleti anlayışının gerçekleştirilmesini sağlayan bir araç olarak kabul edilmiştir. Bugün İslâm ülkelerindeki yüksek yargı organlarının ve idarî denetlemenin köklerini de büyük ölçüde Dîvân-ı Mezâlim kurumunda aramak gerekir.

2. Divan-ı Mezâlim'in Yapısı

2.1. Dîvân-ı Mezâlim'in Devlet Teşkilatındaki Yeri

Müslüman devletlerin ortak kurumlarından olan Dîvân-ı Mezâlim, bu devletlerin genel (merkezden) yönetiminin hem merkez, hem de taşra teşkilâtında yer almıştır. Gerek klâsik, gerekse modern yazarlar, bu açıdan Dîvân-ı Mezâlim'i hep genel yönetim şeması içinde düşünmüşlerdir.

Dîvân-ı Mezâlim kurumu yalnızca yargı değil, yasama ve yürütme fonksiyonu ile de yakından ilgilidir. Bunun içindir ki, modern yazarların değerlendirmeleri biraz eksik kabul edilebilir.

Dîvân-ı Mezâlim, genel yönetimin merkez teşkilâtında, çoğunlukla, devlet başkanlarıncı yürütülmüştür. Bununla birlikte, bazan, devlet başkanları yetkilerinin bir kısmını vezir, kadı ve sahibu'l- mezâlim unvanını taşıyan kamu görevlilerine de devretmişlerdir.

Dîvân-ı Mezâlim'in genel yönetimin taşra teşkilâtı içinde de, merkezdekine uygun bir modelde yer aldığı görülmektedir. Özel olarak mezâlim görevlisi sıfatıyla taşraya tayin edilen devlet memurlarının yanında,⁶⁰ valilerin de mezâlim oturumları düzenlediğini

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZÂLİM KURUMU

görüyoruz.⁶¹ Böylelikle, mezâlîm açısından genel yönetimin taşra teşkilâtında da -merkez teşkilâtında olduğu gibi- iki yönlü gönünüme sahip -yani devlet başkanı ve valinin yanı sıra özel görevlinin de bulunduğu- bir uygulama vardır.

2.2. Dîvân-ı Mezâlîm'in Üyeleri ve Yardımcıları

2.2.1. Genel Açıklama

Dîvân-ı Mezâlîm oturumlarında görevler, daima kurul halinde yerine getirilmiştir. Bu durum, Dîvân-ı Mezâlîm'in karakteristik yönlerinden biridir. Kurula başkanlık eden kişiye ve devirlere göre, kurula katılan üyelerin sayısında azalma veya çoğalma olmuştur. Hatta aynı devletin muhtelif devrelerinde bile görünüm daima farklıdır. Gelişme, genellikle, sadelikten karmaşıklığa doğru olmuştur. Kurulun genişlemesinde, devletin yasama, yürütme ve yargılama fonksiyonlarını yürütenlerin çok geniş bir temsili sözkonusu iken, daralmasında da bu durumun başkanın mutlak iktidarını göstermede daha uygun bir yol olduğu gözlenebilir.

Kurula katılan üyelerin ve yardımcıların seçilmesi daima başkanın isteğine bağlı kalmıştır, hatta saray hizmetlileri bile üye veya yardımcı olarak kurulda yer almıştır. Bazı yazarların "devlet büyükleri, ileri gelenler" şeklindeki ifadelerinin,⁶² hem hükümdarın yakınlarını veya saray hizmetlilerini; hem de vezir, kadı, maliye görevlisi gibi yüksek devlet memurlarını gösterdiği şekilde yorumlanması mümkündür.

Dîvân-ı Mezâlîm oturumlarındaki kurula devlet başkanı (halife, sultan, melik, emîr), vezir, vali veya kurumun özel görevlisi (sahibu'l-mezâlîm) tarafından başkanlık edilir. Başkan, hem oturumun yöneticisi, hem de tek karar vericisidir. Kurulun diğer üyeleri, genellikle, danışma amacıyla bulundurulur.⁶³ Bu son husus, dîvân-ı mezâlîm görevine tayin edilen hakimlerin belgelerinde de sözkonusu edilerek, karşılaştığı güçlüklerde kendisini aydınlatması için hakimin, hukukçu vb.'ni üye olarak bulundurması istenir.⁶⁴

Doktrinde dîvân-ı mezâlîm görevini yürütecek kişinin nitelikleri üzerinde önemle durulmuştur. Nazıru'l-Mezâlîm; kudretli, emrini tatbik ettirebilir, heybetli, iffetli, dürüst, tamahsız ve takva sahibi biri olması gerekir. Zira, o, yöneticilerin üstün icra ve hakimlerin de araştırma gücüne sahip birisi olmalıdır. Bunun içindir ki, her ikisinin niteliklerini taşımaları, her iki yönden de güçlü ve emrini uygulatabilir bulunmalıdır.⁶⁵

Dîvân-ı Mezâlîm oturumlarına üye olarak katılmak şerefli bir iş kabul edilmiş ve bunun için bazı entrikalar bile çevrilmiştir.⁶⁶

2.2.2. Üyeler ve Yardımcılar

2.2.2.1. Üyeler

2.2.2.1.1. Hükümdar

Mezâlîm oturumları düzenlemek ve bunların başkanlığını yapmak, devlet başkanının en tabii hakkıdır; zira, Dîvân-ı Mezâlîm kurumuyla ilgili görevlerin yerine getirilebilmesi, ancak böyle bir güce sahip olan kişiyle mümkün olabilir. Dîvân-ı Mezâlîm, hem yüksek denetleme kuruluşudur; hem de onun aracılığıyla iktidarın gösterilmesi, sonuçta da adaletin yerine getirilmesi sağlanır.⁶⁷

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

Kadı mahkemelerinin yetersizliği ve davalıların güçlülüğü dolayısıyla, mezâlîm toplantılarının düzenlenmesi, hükümdarın mutlak iktidarını göstermesinin önemli ve göz kamaştırıcı bir aracıdır. Oturumların yapılaş biçimi bunun belirgin bir göstergesidir.⁶⁸ Bunun için üyeler devletin yüksek görevlileri arasından seçilir; normal toplantı günleri dışında, çeşitli vesilelerle ve şekillerde şikâyetler dinlenir. Ayrıca sözkonusu görevin daha iyi bir şekilde yerine getirilebilmesi için özel binalar da yapılacaktır.

Mezâlîm görevinin yerine getirilmesi, hükümdarın iktidarı ve karakteri ile çok yakından ilgilidir. İktidarın güçlü olduğu dönemlerde, uygulama da sürekli ve güçlüdür; çöküş dönemlerinde ise büsbütün ortadan kalkmış gibidir.⁶⁹ veya yüksek devlet görevlilerine ya da özel memurlara devredilmiştir. Abbasîlerin ilk dönemi birinci, son dönemleri ise ikinci hükmün açık örneğidir.⁷⁰ Abbasîlerden ayrılarak müstakil devletler kuran İbn Tûlûn (880-884) ile İhşîdîlerden Kâfur (ö. 967), siyasî iktidarlarını pekiştirmek için Mezâlîm'e büyük özen gösterdiler.⁷¹ Nureddin Zengi (ö. 1174)⁷² ve Salahaddin Eyyûbî (1174-1193)⁷³ inşa ettirdikleri Daru'l-Adl denilen saraylarda düzenli oturumlar yaparlardı. Memlûk Sultanları⁷⁴ ile diğer muhtelif Türk devletlerinde de hükümdarlar mezâlîm görevinin yürütülmesine büyük önem vermişlerdir.⁷⁵

Hükümdarlar bu yetkilerini bazan başkalarına devretmişlerdir. İlk Memlûk Sultanı Aybek (1254-1257) de bu görevi veziri Alaadin el-Bundukdârî'ye devretmiştir.⁷⁶ Görevin vezirlere devredilmesinde sözkonusu vezirlerin güçlü birer şahsiyet olmaları da önemli rol oynamıştır.⁷⁷ Kimi devirlerde ise, hükümdarların zaafı yüzünden, sultan anneleri bu görev için tayinlerde bulunmuşlar,⁷⁸ hatta bizzat kendileri oturum düzenlemişlerdir.⁷⁹

2.2.2.1.2. Vezir

Vezirlerin tayin belgelerinde mezâlîm görevinin yürütülüp yürütülmeyeceği özellikle belirtilmiştir.⁸⁰

Selçuklu veziri Nizâmülmülk (ö. 1092)⁸¹ pek çok mezâlîm oturumu yapmıştır.

2.2.2.1.3. Vali

Valiler, hükümdarın taşradaki temsilcisi sıfatıyla görev yaptıklarından, hükümdarın yetki vermesi durumunda mezâlîm oturumu düzenleyebilirler.⁸²

Doktrinde sözkonusu edilen bu durum, uygulamada da kendisini göstermiştir. Nitekim Memlûklerde Dımaşk⁸³ ve Haleb⁸⁴ Nâibu's-Sultanları merkezdeki modele uygun şekilde oturumlar yapmışlardır; ancak, merkezden farklı olarak, Vekîlu Beytimal ve Muhtesib de bu toplantılara üye olarak katılmamışlardır. Selçuklularda ise eyaletlerde vezir, vilâyetlerde vali; ayrıca nahiyelerde reîs; ikta arazisinde ikta sahipleri hükümdarın taşra yönetimindeki temsilcileri olarak bu görevi yürütmüşlerdir.⁸⁵

Dîvân-ı Mezâlîm'in görevlerini yürütmek üzere özel görevlilerin (sahibu'l-mezâlîm, vâli'l-mezâlîm) ortaya çıkması, kurumun gelişme tarihinde büyük önem taşıdığından, bu konuyu biraz ayrıntılı olarak ele almak istiyoruz.

Dîvân-ı Mezâlîm görevlisi tayin edenlerin ikincisi vezirlerdir; bilhassa Fatımî vezirleri bu tür tayinlerde bulunmuşlardır.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZÂLİM KURUMU

Hükümdarı temsilen görev yapan valiler de özel mezâlim memuru tayin ederek yetkilerini onlara devretmişlerdir. Başka devletlerde de vezirin görevlerinden birisi, mezâlim oturumu düzenlemektir.⁸⁶

Sahibu'l-Mezâlim tayinlerinde en önemli yeri, kadı grubunun aldığı görüyoruz.

Memlûk Sultanı Aybek (1254-1257) Devri'nde mezâlim oturumlarını yürüten vezir Alaaddin el-Bundukdârî'nin ve Sultan İbn Kalavun (1298-1341) ile Baybars (1260-1277)'in yanında üye olarak Nâ'ibu Dari'l-'Adl unvanlı görevlileri görüyoruz.⁸⁷ Bunların sahibu'l-mezâlim olarak görev yapmış olmaları muhtemeldir. Makrîzî (ö. 1442)'nin belirttiğine göre, bu görevliler, şikâyetçilerin işlerini düzenler, dilekçeleri başkana okur ve davalara bakardı. el-Meliku'l-Eşref Küçük (1341-1342), Muhammed b. İsmail el-'Âmidî (doğumu 1289)'yi "nâ'ibu dârî'l-'adl" olarak tayin etmiş ve o da bu görevi bir süre yürütmüştür.⁸⁸ Eyyûbiler ve Memlûklerde, hükümdar veya vezirin yürütmemesi halinde, Hâcib unvanını taşıyan görevli mezâlim görevini yürütmekle de vazifelidir.⁸⁹

Çok çeşitli görevleri olan vezirler ve valiler dışında, sâhibu'l-mezâlim tayin edilenlerin bu görevle birlikte başka kamu görevlerini yürütmesi de pekâlâ mümkündür; özellikle kadılar için bu durumlara çok sık rastlanır. Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Han'ın, kadı Ebu Nasr'ı Semerkand ve havalisinin sâhibu'l-mezâlim ve'l-ahkâm'lığına tayini de böyledir.⁹⁰ Sahibu'l-Mezâlim'in bakacağı dava türlerinin sınırlandırılması mümkündür.⁹¹ Aynı şekilde yetkinin sınırlandırılması da mümkün olmaktadır. Muhakeme usulünü incelerken de göreceğimiz üzere sahibu'l-mezâlimin yetkisi tüm ülke topraklarını içine alabildiği gibi, belirli bir bölge de olabilir. Meselâ Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Han, kadı Ebu Nasr'ı Semerkand ve havalisi sahibu'l-mezâlim ve'l-ahkâmı olarak tayin etmiştir.⁹² Başkadıların yetkisi, başkentten yanı sıra, tüm ülke topraklarını da içine alabilmektedir.

Sahibu'l-Mezâlim'in tayini Sicil, Mersûm veya Ahd denilen belge ile olur. Söz konusu belge, büyük camide halka okunarak, sahibu'l-mezâlim'in tayini halka duyurulur.⁹³ Bu tayin belgesinde, sahibu'l-mezâlim'in görev ve yetki alanı açıkça belirtilir, bazı usul kaideleri konusunda tavsiyelerde bulunulur.⁹⁴

Sahibu'l-Mezâlim olarak tayin edilenler de oturumlarında kadı, hukukçu ve diğer devlet görevlilerini bulundurmışlardır.⁹⁵

2.2.2.1.5. Kadı

Dîvân-ı Mezâlim oturumlarında, daha kurumun ilk dönemlerinden itibaren kadıların bulundurulmasına özel bir önem verilmiştir. Bu hüküm, oturumu yöneten hükümdar, vezir, vali veya sahibu'l-mezâlim olsa da aynen geçerlidir; hatta, bu oturumlarda kadıların bulundurulması Dîvân-ı Mezâlim'in karakteristik bir unsuru olarak kabul edilebilir.

Başkadılık makamının kurulmasından sonra ise, hükümdar veya vezirin başkentteki oturumlarında başkadılar daima yer almışlardır.⁹⁶ Bu arada, sayıları birden fazla olan başkadılar arasında protokoldeki yer açısından mücadeleler de olurdu.⁹⁷ Memlûk Sultanı İbn Kalavun (1298-1341) Devri'nde, bu mücadele sonunda, malikî başkadı hanefî başkadıdan önce yer almaya başlamıştır.

Nureddin Zengî (ö. 1174), kadılar arasında tarafsız davranır, onları çeşitli mezheplerden seçerdi.⁹⁸

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

Başkadı veya kadıların sahibu'l-mezâlîm olarak tayinleri çok sık rastlanan bir olaydır.⁹⁹ Sahibu'l-Mezâlîm'i incelerken bunun çok sayıdaki örneğini de görmüş bulunuyoruz.

Memlûklerin İbn Kalavun (1298-1341)'dan sonraki devrinde Şafiî, Hanefî ve Malikî kadı'l'asker lerin de oturumlarda üye sıfatıyla yer aldığı görülür.¹⁰⁰

Oturumlarda bulunan kadıların görevi, yargılama konusunda uzman oldukları için, ihtilaf konusunun çözümünde başkana danışmanlık yapmak, hatta bazan başkanca havale edilen davaların görüm ve çözümüdür.¹⁰¹

2.2.2.1.6. Hukukçular ve Müftiler

Dîvân-ı Mezâlîm oturumlarına üye olarak katılanlar arasında, yine kurumun karakteristik unsurlarından sayılabilecek olan, hukukçuları, müftîleri ve diğer âlimleri görüyoruz.

Oturumlarına hukukçuları da alanlar arasında, mezhep ayrımı gözetmeyen Nureddin Zengî (ö. 1174),¹⁰² Salahaddin Eyyûbî (1174-1193)¹⁰³ ve Ebu Mücahid Şâh (1325-1335)¹⁰⁴ ile diğerlerini görüyoruz.

Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1196; 1205-1211), oturumlarında âlimler bulunduruyordu.¹⁰⁵

Nureddin Zengî'nin oturumlarında, muhtelif mezheplere mensup kadı ve hukukçuların yanı sıra, müftîler de bulunuyordu.¹⁰⁶ Daha önceki devirde, bir davaya bakan Vezir İbn Yunus'un toplantısında âlimler bulunmaktaydı.¹⁰⁷

Kadı, hukukçu, müftî ve bilginlerin, günümüz idarî yargısında görülen kanun sözcülerine veya yüksek yargı organlarında görülen raportörlere benzetilmesi mümkündür.¹⁰⁸ Zira, onlar başkana dava konusunda aydınlatıcı bilgiler vererek gerekli yardımda bulunmaktadırlar.

Dîvân-ı Mezâlîm oturumlarına katılanlar arasında şühûd olarak isimlendirilen ve görevi başkanın verdiği kararın hukuka uygunluğuna şahitlik etmek ve ihtilafı taraflar ve olay hakkında görgü ve bilgisi olup başkana bu konuda bilgi vermek olan kişiler de bulunmaktadır.

İhşîdîler Devri'nde Kâfur (ö. 967)'un¹⁰⁹ oturumlarında iki muteber şühûd bulunurdu.

2.2.2.1.8. Ordu Temsilcileri

Özellikle, Memlûkler devrinde oturumlara orduyu temsilen bazı üyelerin de katıldığı görülür.

Memlûk Sultanı İbn Kalavun (1297-1341) Devri'nde ise, ordu temsilcilerinin sayıları artmaktadır. Yaptığı mezâlîm oturumlarında Nâzıru'l-Ceyş, Umera'u'l-Meşvere ve diğer askerler yer alırdı.¹¹⁰ İbn Kalavun'un oturumlarına katılanlardan Nâzıru'l-Ceyş, askerî ikta işlerinin başıdır; ¹¹¹ askerî davalar bazan kendisine havale edilirdi.¹¹² Umera'u'l-Meşvere; Umerau'l-mi'în'den, yaşlı (veya azledilmiş) yüksek rütbeli asker kişilerdir. ¹¹³

Yine, Memlûk Sultanı Berkuk (1382-1389) Devri'nde oturumlarda, ecnâdu'l-halka (sultanın

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

tevcih ettiği iktalar)'nın kumandanı ve sultanın koruma görevlisi olan Nakîbu'l-Ceyş bulunmaktadır.¹¹⁴

Hindistan'da Ebu Mücahid Muhammed Şâh (1325-1335)'in oturumlarında da ordu temsilcileri bulunurdu.¹¹⁵

Harezmsahların oturumlarında da ordu temsilcileri bulunurdu.¹¹⁶

2.2.2.1.9. Maliye Temsilcileri

Maliyeyi temsilen mezalim oturumlarına katılanlar, özellikle Memlûklerde görülür.

Memlûkler Devri'nde İbn Kalavun (1298-1348) ve ondan sonra Berkuk (1382-1398)'a kadar geçen devirde yapılan oturumlarda Nâzıru'l-Hâs ve Vekîlu Beytilmâl üye olarak bulunmaktadır.¹¹⁷ Bunlardan Nâzıru'l-Hâs, sultanın özel bütçesine bakmakla görevli olup, Dîvanu'l-Hâs'ın başkanıdır.¹¹⁸ Vekîlu Beytilmal ise, âmme maliyesinin başkanıdır.¹¹⁹

2.2.2.1.10. Muhtesib

İslâm devletlerinin ortak kurumlarından ve yürüttüğü işlerin büyük bir bölümü açısından özellikle günümüzdeki belediyeler gibi görev yapan Hisbe kuruluşunun başkanı bulunan muhtesibin görevlerinden bazıları; kamu ahlâkını gözetlemek, kusurlu teraziler, karışık mallar vb. açık meseleleri ânında karara bağlamaktır. Böylece muhtesib (Nâzıru'l-Hisbe) Müslüman toplumda, ahlakî-hukukî hayatın gidişini kontrol etmiş olmaktadır.

Muhtesibin, Müslüman toplumlarda bazı yer ve devirlerde mezâlîm oturumlarında üye olarak bulunduğunu görüyoruz. Memlûklerde İbn Kalavun (1298-1341) Devri'nde ve ondan sonra Berkuk (1382-1398)'a kadar geçen devirde muhtesib (Memlûklerde Kahire Muhtesibi) oturumların üyesidir.¹²⁰

2.2.2.2. Yardımcılar

2.2.2.2.1 Devâdâr¹²¹

Memlûklerde Baybars (1260-1277)'in oturumlarında Devâdârlar da yer almaktadır. Hacible birlikte görevi, dilekçeleri sultana takdim etmektir.¹²² Berkuk Devri'nde de Devâdâr oturumlarda yer alıp,¹²³ yardımcı olarak görev yapmıştı.

2.2.2.2.2. Hâcib

Memlûklerde İbn Kalavun'dan sonra¹²⁴ mezâlîm oturumlarında hâcib bulunmaktadır. Memlûklerde hâcib, devâdârla birlikte dilekçeleri sultana iletmekle görevlidir.¹²⁵

Eyyübîler ve Memlûklerin bazı devirlerinde mezâlîm oturumu düzenleyen Hâcib, devletin yüksek bir görevlisidir.¹²⁶ Ayrıca doğudaki Türk devletlerinde de oturuma katılan hâcibler devletin yüksek birer görevlisidirler. Ancak, bunların oturumlardaki görevi, yine dilekçeleri kabul etmektir.¹²⁷ Meselâ Karahanlılarda hâcibin başlıca vazifelerinden biri, haksızlığa uğrayıp hak talebinde bulunanları kabul ederek mezâlîm gününde onlara yol göstermek ve hükümdarın huzuruna çıkarmaktır.¹²⁸ Selçuklularda da durum bunun aynısıdır.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

2.2.2.2.3 Kissa-dâr ve Saray Çavuşları

Harezmsahlarda doğrudan devlet başkanına bağlı olarak Kissadârlık makamı kurulmuştur. Halktan herhangi birisi doğrudan kissadâra dilekçe verebilirdi. O, bu dilekçeleri alır ve düzenli olarak sultana takdim ederdi. Aynı kurumu başka bir şekil altında Selçuklu Devleti'nde de görüyoruz. Saray Çavuşları, şikâyeti olan ve dava açmak isteyen kişileri tespit ederler ve mahkeme huzuruna çağırırlardı.¹²⁹

2.2.2.2.4. Güvenlik Görevlileri

Dîvân-ı Mezâlîm oturumu hükümdarın başkanlığında yapıldığı takdirde, güvenliğinin sağlanması için otumlarda çeşitli görevliler bulundurulmuştur.

Memlûk Sultanı Berkuk (1382-1398)'un oturumlarında hazır bulunan Emîr Candâr'ın görevi, davalıyı duruşmaya almaktır.¹³⁰

Yine Memlûklerde Baybars (1260-1277)'in,¹³¹ Hindistan'da Ebu Mücahid Muhammed Şâh (1325-1335)'in oturumlarında silâhdâriye ve candâriye vb. güvenliği sağlamakla görevlidirler.¹³²

2.2.2.2.5. Munâdî

Memlûk Sultanı Berkuk (1382-1398)'un¹³³ yaptığı oturumlar Munâdî aracılığıyla önceden ilan edilirdi.

Mezâlîm oturumlarında belirtilen bu görevliler dışında başka görevliler de bulunmuş olabilir.

2.3. Mezâlîm'in Bürokratik Teşkilatı

Kurumun ilk gelişme devresinde şikâyetlerin yapılması ve incelenip kararın verilmesi sözlü olarak gerçekleştirilirdi. Ancak, Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun giderek gelişme göstermesiyle birlikte, yazılı usul de hakimiyet kazandı. Yazılı usulün sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için, zamanla bürokratik işlemler başlamış ve bu da bir teşkilâtı gerektirmiştir.

Eyyübî Devleti'nin kurucusu Salahaddin (1174-1193) ve Memlûk Sultanı İbn Kalavun (1298-1341) devrinde, Dîvân-ı İnşâ başkanı olup, daha geniş görev ve yetkilerle donatılmış bulunan Kâtibu's-Sırr'ın¹³⁴ görevlerinden birisi de, Daru'l-Adl toplantılarında sultanın önünde oturup, yapılan şikâyetleri okumak ve gerekli cevapları yazmaktır.¹³⁵ Dîvân-ı Mezâlîm oturumlarına katılan Kâtibu'd- Dest, Memlûkler Devri'nde, alınan kararları yazmakla görevlidir.¹³⁶ Esasen Memlûkler Devri'nde, mezâlîm oturumlarında çok sayıda kâtipler bulunmakta,¹³⁷ Muvakkî'u'd-Dest, Dîvanu'l-İnşâ başkanının emrinde çalışmakta,¹³⁸ Muvakkî'u Dari'l-Adl dilekçeleri sultana okumakta ve duruşmayı yazıyla tespit etmektedir.¹³⁹

Hindistan'da Ebu Mücahid Şah (1325-1335)'in toplantılarında da kâtipler bulunmaktadır.¹⁴⁰

Görüldüğü üzere, Divanu'l-Mezâlîm, İslâm devletlerinin genel yönetiminin merkez ve taşra teşkilâtlarında yer alan temel organlardan biri olmuştur. Bu bakımdan görevin sahibi öncelikle devlet başkanları olagelmıştır. Fakat devlet başkanları bu görevi vezir, vali, kadı

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN-I MEZÂLİM KURUMU

ve sahibu'l-mezâlim'e de devretmişlerdir.

Dîvanu'l-Mezâlim görevlerini vezir, hukukçu, müftî, şuhûd, ordu ve maliye temsilcileri gibi devletin yüksek memurlarından oluşan bir kurul halinde yerine getirmiştir. Bu kurula yardımcı olan çeşitli görevliler de bulunmuştur. Ayrıca yazılı usulün hakim olmasından sonra kuruldaki işlerin yürütülmesi bürokratik bir işleyişe sahip olmuş, hatta bazı devletlerde bunun için bürokratik bir teşkilat dahi kurulmuştur.

3. Divan-ı Mezâlim'in Görevleri

Dîvân-ı Mezâlim'in görevleri, doktrin tarafından klâsik bir sıralamaya tâbi tutularak on madde halinde özetlenmiştir. Maverdî (ö. 1058) ve Ferrâ (ö. 1055)'nin sıraladığı bu görevler şunlardır:¹⁴¹

1. Halka karşı sert davranarak hak ve adalet yolundan sapan zâlim idareciler hakkındaki şikâyetlerin incelenmesi,
2. Memurların vergi ve diğer devlet mallarını tahsil ederken yaptıkları haksızlıkların giderilmesi,
3. Dîvan kâtiplerinin denetlenmesi,
4. Devletten maaş alanların maaşlarının gecikmesi veya eksik ödenmesiyle ilgili şikâyetlerin incelenmesi,
5. Yöneticilerin veya güçlü kişilerin gasbettiği mallarla ilgili şikâyetlerin incelenmesi,
6. Kamu vakıflarının ve hususî vakıfların denetlenmesi,
7. Kadı mahkemelerinin verdiği kararların uygulanması,
8. Muhtesibin yerine getiremediği kararların uygulanması,
9. Cuma ve bayram namazları, hac, cihad gibi açık ibadetlerin yerine getirilmesini sağlamak,
10. Normal adlî ihtilaflara bakmak.

Dîvân-ı Mezâlim, doktrin tarafından sayılan bu görevler dışında siyasî, hukukî, iktisadî alanlarda da bazı görevleri daha yerine getirmiştir. Dîvân-ı Mezâlim'in görevlerinin sürekli değişip sabit bir görünüm kazanmadığını özellikle belirtmeliyiz. Burada biz, bir kamu hukuku kurumu olarak ele aldığımız Dîvân-ı Mezâlim kurumunun özellikle hukuk alanındaki görevlerine -diğerlerine de kısaca değinerek- yer vermeyi uygun buluyoruz.

3.1. Dîvân-ı Mezâlim'in Yargılama Dışındaki Görevleri

3.1.1. Siyasî Görevler

Siyasî alanda Dîvân-ı Mezâlim kurumu daha çok iç siyasetle ilgili konularda görev yapmıştır.¹⁴²

Bilindiği gibi, İslâm devleti için Şeri'at'ın korunması başta gelen bir görevdir.¹⁴³ Bu bakımdan, Şeri'at dışında ve aleyhinde görülen bazı hareketlere, Dîvân-ı Mezâlim kurumunda bakılmış ve karar verilmiştir. Ancak, bu gibi görevlerin süreklilik göstermediğini belirtmek gerekir.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZÂLİM KURUMU

Selçuklularda devlete karşı işlenmiş ağır siyasî suçların yargılanması ve karara bağlanması Dîvân-ı Mezâlîm'de olurdu.¹⁴⁴

3.1.2. Hukukî Görevler

3.1.2.1. Yasama Faaliyetleri

Fatımîler Devri'nde, Dîvân-ı Mezâlîm'de, daha önce konulmuş olan hükümler değiştirilip yerlerine yenileri yürürlüğe konabilirdi.¹⁴⁵

Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277), bu konuda önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Baybars'a, hizmetine bağlı kimselere kamu mülkleri (el-Emlâku'd-Dîvâniyye) idaresince başka yere yerleşme izni verilmediği şikâyet edilince, bu hareketi tasvip etmedi ve hizmet akdinde belirtilen süresi bitip ayrılmak isteyenlere izin verilmesini kararlaştırdı. Yine Baybars'a, savaş alanında ölümler askerlerin vasiyetinin bir şahit tarafından tespit edilemediği, ya da arkadaşlarından birince tespit edilip askerlerin şehadetinin Kahire'de kabul edilmediği şikâyet olunmuştu. Sultan yaptığı araştırmada komutanların, dürüst ve güvenilir bazılarını, bu iş için tayin ettiğini tespit edince, bütün komutanlara bu şekilde uygulamada bulunmalarını emretti.¹⁴⁶ Yetim kalan asker çocuklarının babaları tarafından bırakılan miras mallarının diğer mirasçılarca, yetim aleyhine taksim edildiği, Baybars'a şikâyet edilince, bundan böyle ölen askerlere ait malların, hakimlerin yönetimine verilmesini emretmiştir.¹⁴⁷

Sözünü ettiğimiz bu yasama faaliyetlerinin çok gelişkin ve mükemmel olmadığı daha ilk bakışta anlaşılır. Bu bakımdan, kendi devri açısından yasama faaliyeti sayılmalıdırlar. Dîvân-ı Mezâlîm'e yapılan başvuru, bir yerde sosyal ihtiyacı yansıtmış ve böylelikle ülke çapında yürürlük kazanacak genel bir hükmün benimsenmesine esas olmuştur.

3.1.2.2. İdarî Denetleme

Kamu hizmetlerinin idarî denetimi de Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun görevleri arasında yer almaktadır.¹⁴⁸ Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun bu görevinde esas olan, kamu kuruluşlarının kendi içindeki işleyişle ilgili olarak ortaya çıkan aksama ve hak ihlalleridir. İdarî denetleme görevine mezâlîm karakterini vermeye yarayan unsur, şekli olup, bu da bir mezâlîm oturumunda olayın incelenmiş olmasıdır.¹⁴⁹

Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun idarî denetleme görevlerini başlıca üç kümede toplamak mümkündür: Malî denetleme; muhtesibe yardım ve onun denetlenmesi; kamu vakıflarının denetlenmesi. Bunlara, bazı dinî emirlerin denetlenmesini de eklemek gerekir.

3.1.2.2.1. Divan Kâtiplerinin Malî Denetimi

Dîvan kâtiplerinin görevleriyle ilgili herhangi bir yolsuzluğa sapmalarını önlemek üzere malî denetimlerini yapmak, Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun idarî görevlerinden birisini meydana getirmektedir. Müslüman toplumun malları, dîvan görevlilerine emanet edilmiştir. Bu malların tahsil ve harcamaları kendilerine emanet edilen bu kamu görevlilerinin, sözkonusu görevlerinde eksiklik veya fazlalık şeklindeki uygulamaları düzeltilir. Malî denetim görevinin yerine getirilmesi için, herhangi bir şikâyetçinin başvurusuna gerek yoktur.¹⁵⁰

Memlûk Sultanı Baybars, devlet topraklarından bir bölümünü tarım için kiralayan

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN-I MEZALİM KURUMU

çiftçilerden birinin şikâyetini, beytülmalin aşırı bir icar bedeli istediği sabit olunca, icar tutarının indirilmesine karar vererek sonuca bağladı.¹⁵¹

3.1.2.2.2. Muhtesibe Yardım ve Denetlenmesi

Hisbe kurumunun, kamu yararını gerçekleştirmeyi amaçlayan görevlerini muhtesibin yerine getirememesi halinde, bu görevleri Mezâlîm kurumu üstlenir. Böylece, muhtesib tarafından ortadan kaldırılamayan kötü fiiller ve âciz kalınan tecavüzler, “Allah hakkı”nın korunması gerekçesiyle Dîvân-ı Mezâlîm kurumu tarafından ele alınır ve gereğinin yerine getirilmesi sağlanır.¹⁵²

Doktrinde belirtilen muhtesibin denetlenmesi konusunda ilgili olarak yalnızca bir tek örneğimiz bulunmaktadır. Kahire muhtesibi Necmeddin et-Tanimbî, h. VIII. asrın sonuna doğru, kendisine karşı yöneltilen önemli suçlar sebebiyle mezâlîm mahkemesinde sultanın önüne çıkmıştır.¹⁵³ Muhtesib, böylece idarî denetime tabi tutulmuş bulunmaktadır.

3.1.2.2.3. Kamu Vakıflarının Denetlenmesi

Gelirleri cami, okul gibi kamu hizmetlerine tahsis edilmiş kamu vakıflarına uygun olarak harcanmasını ve vakfın amacına uygun yönetimini sağlamak için Dîvân-ı Mezâlîm kurumu, herhangi bir şikâyetçinin başvurmasına gerek olmaksızın görevini doğrudan yerine getirir.¹⁵⁴

Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277)'a, yaptırmış olduğu medreseye hanbelî müderris ve hanbelî kadı tayininde bulunmayan hanbelî başkadı şikâyet edilir. Baybars, şikâyeti inceleyip dilekçe sahibinin haksız olduğunu görür. Bunun üzerine yüz değnek dayak cezasına çarptırılmasına karar verir.¹⁵⁵ Böylece Sultan, vakıf medreselerindeki eğitimin vakfın amacına uygun yapıp yapılmadığını denetlemiş olmaktadır.

Kadı Ebu't-Tahir Abdulmelik b. Muhammed el-Hazmî, yanındaki bir grup görevlisiyle, her ay üç gün vakıfları denetler, düzen ve temizliğine bakardı. Bir aksaklık görünce, mütevellîye on sopa dayak cezası verirdi.¹⁵⁶

3.1.2.2.4. Bazı Dinî Emirlerin Denetlenmesi

Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun görevlerinden bir başkası, cuma namazı, bayram namazı, hac ve cihad gibi açık ibadetlerin şartlarına uygun olarak yerine getirilip getirilmediğini kontrol etmektir. Bu gibi ibadetler, Allah hakkıdır ve bu haklar ile Allah'ın farzlarının yerine getirilmesi, hiç şüphesiz olarak gereklidir.¹⁵⁷

Memlûk Sultanı Aybek, bir Dîvân-ı Mezâlîm oturumunda, alkollü içki içmenin caiz olmadığına, elde olanların müsadere edilip dökülmesine karar verdi.¹⁵⁸

Makrîzî'nin belirttiğine göre, 1263'te sultan bir mezâlîm oturumunda fuhuş yapan kadınların Kahire'den sürgün edilmesine karar verdi.¹⁵⁹

3.1.2.3. İdarî İşlerin Görüşülmesi

Eyyubîlerde, oturumlarda mezâlîm olaylarına bakılmasından sonra, devlet işlerinin, aziller ve tayinlerin müzâkereleri yapılırdı. Bu bakımdan, bu oturumların, Osmanlılardaki Divan-ı

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

Hümayun toplantılarına benzetilmesi mümkündür.¹⁶⁰

3.1.2.4. Mahkeme Kararlarının İcrası

Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun görevlerinden birisi de, normal kadı mahkemelerinin vermiş oldukları, ancak davayı kaybeden tarafın güçlü, makam ve şöhret sahibi biri olması dolayısıyla uygulayamadıkları hükmün icra edilmesini sağlamaktır.¹⁶¹

Nureddin Zengî'nin Dâru'l-Adl'i yaptırma sebeplerinden birisi de, kadı Kemaluddin'in vali Eseduddin Şîrkûh'un haksız kazançlarını (=mezâlîm) geri vermesi kararlarını uygulamayışı idi.¹⁶²

Bu haliyle Dîvân-ı Mezâlîm kurumu, bugünkü hukukta yer alan icra dairesi'nin görevini yapmış olmaktadır. Nâzır-ı Mezâlîm, yüksek bir güç ve otoretiyi temsil ettiğinden - mülkiyetin iadesi, borcun ödenmesi gibi- çeşitli mahkeme kararlarının gereği yerine getirilmiş olur.

3.1.3. İktisadî Görevler

Dîvân-ı Mezâlîm oturumlarında çok değişik bir başka görev daha yerine getirilmiştir. Bu görevin amacı; iktisadî hayatın iyi işlemesi, bir yerde sosyal ve iktisadî adaletin sağlanmasıdır. İşte, bu sebeple, mezâlîm oturumlarında, bazan, iktisadî mesele ve sıkıntılara çare bulmak, halka malî yardım yapmak gibi konulara da eğilinmiştir.¹⁶³

Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277), 663'te Daru'l-Adl'de yaptığı mezâlîm oturumlarından birinde, Mısır'daki fiyat artışları ve bunun sebep olduğu iktisadî sıkıntıyı görüşmüş, verdiği isabetli kararlar ve yaptığı doğru uygulamalar sonucunda gıda maddeleri (ekmek) fiyatları dengeli ve istikrarlı bir duruma kavuşmuştur.¹⁶⁴

Selçuklular tarihi mütehasısı Osman Turan'ın belirttiğine göre, "Atabeg Nureddin Mahmud (ö. 1174) zamanında, Suriye'de kırtas adı ile bir para tedavülde idi. Gerçekten bu hükümdar ihtiyaçları için kırtas sarfederdi (...). Bir gün Nureddin, Daru'l-Adl'de (Divanü'l-Mezâlîm) adalet tevziinde bulunurken, bir tüccar cemaati gelip alışverişte hesapların dinar üzerinden yapıldığını, fakat piyasada bulunmadığı için bir dinarın bazan altmış, bazan yetmiş kırtas üzerinden muamele gördüğünü ve böylece zararlara sebebiyet verdiğini şikâyet ettiler. Hükümdarın kendi adına dinar basıp kırtasları iptal etmesini dilediler. Fakat, Nureddin, çarşılarda herkesin elinde 10.000-20.000 miktarında kırtas bulunduğunu, bunların ilgâsıyla bir işe yaramayacakları için, ailelerin yıkılmasına sebep olacağını belirterek bu teklifi reddetti."¹⁶⁵

Memlûklerde mezâlîm toplantılarında yer alan hâcib ve devâdârların görevlerinden birisi de yoksulları toplantıya almaktır.¹⁶⁶

Bu gibi görevlerin, genellikle, hükümdar ve vezirlerin yaptığı oturumlar için sözkonusu olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü gerek iktisadî hayatı düzenlemede, gerekse ihtiyaç sahiplerinin ihtiyacını gidererek sosyal ve iktisadî adaleti sağlamada en önemli görev öncelikle kendilerine aittir.

3.2. Dîvân-ı Mezâlîm'in Yargılama Alanındaki Görevleri

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN-I MEZÂLİM KURUMU

3.2.1. Genel Açıklama

Yargılama dışında da diğer bazı alanlarda görev yapmış olmasından dolayı, Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun yalnızca bir yargı kuruluşu olarak görülmesi doğru olmaz. Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun gelişme tarihinde, görevlerinin giderek yargı alanında yoğunlaşıp, diğer görevlerinin yerine getirilmesinin başka müesseselerce gerçekleştirilmiş olduğunu görmekteyiz.¹⁶⁷ Kurumun Dîvân-ı Mezâlîm yerine, mezâlîm mahkemesi olarak isimlendirilmesi de bu yüzdendir. Günümüz yazarlarının da kurumumuzu yalnızca bir yargı kuruluşu olarak görmelerine sebep, yine bu gelişmedir.

Bazı yazarlar, Dîvân-ı Mezâlîm kurumunu, Hisbe ve Şurta gibi, örfî yargı kuruluşu olarak değerlendirirler.¹⁶⁸ Söz konusu görüş, hukukun kaynakları açısından böyle bir sonuca varmaktadır. Müslüman hukukçular ise, bu görüşün yanlış olduğu kanaatindedirler. Klasik hukuk yazarlarından İbn Teymiyye (ö. 1328) ve İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye (ö. 1350), "Kamu yönetimi personelinin görev alanına giren konular ve görev unvanları yer ve zamana göre değişiklik gösterir. Bunun için hukukta belli bir sınırlama bulunmamaktadır. Bazı yer ve zamanlarda, Şurta'nın görevleri kaza alanına girebilir veya bunun tersi de olabilir. Hisbe ve maliye de buna benzer. Söz konusu görevlerin ve unvanların tümü aslında şer'î nitelik taşır. Ancak, görevleri yürütenlerin niyet ve amaçları son derece önemlidir." görüşünü belirterek, Hisbe, Dîvân-ı Mezâlîm, Şurta gibi kurumları "dinî" birer kurum olarak değerlendirirler.¹⁶⁹

Dîvân-ı Mezâlîm'in yargılama ile ilgili görevlerini, başlıca idarî ve adlî yargı olarak iki kümede ele almak mümkündür. Bunun yanında, mezâlîm kurumu istisnaî olarak yüce divan sıfatıyla da görev yapmıştır.

3.2.2. İdarî Yargılama

Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun yargı ile ilgili görevlerinden en önemlisini, idarî yargı kavramı içinde düşünülebiyecek ihtilafların görülmesi meydana getirir. Burada, hemen belirtmeliyiz ki, Dîvân-ı Mezâlîm kurumunda görülen idarî davalar, bugünkü hukukta anlaşıldığı gibi gelişmiş ve adlî davalardan kesin bir şekilde ayrılmış değildir. Hangi tür ihtilafların idarî ihtilaf olarak değerlendirileceği noktasında, Maverdî (ö. 1058)'nin sıraladığı şu üçüne - uygulamadan örneklerle desteklemek suretiyle yer verebiliriz:

1. Devlet memurlarınca fertler aleyhine yapılmış olan haksızlıklar:

Ebu Yusuf, Kitabu'l-Harac'ında, Abbasi Halifesi Harun Reşid'e kamu personelinin halka haksızlık yapmasını önleme açısından yararını belirterek, mezalim davalarına bizzat bakmasını öğütler.¹⁷⁰

Nureddin Zengî (ö. 1174)'yi Daru'l-Adl inşa etmeye zorlayan sebep, valilerinden Şîrkûh (ö. 1169'un yardımcılarının halka yaptığı haksızlıklardır.¹⁷¹

Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277)'a yapılan bir başvurunun konusu, kamu malları idaresince yerleşme hürriyeti kısıtlananların uğradığı bu haksızlıktır.¹⁷²

2. Devlet adına vergi veya mal ya da para vb. şeklindeki alacakların tahsilinde mükellefler aleyhine meydana gelen haksızlıklar:

Kamu personelinin haksız yol ve şekillerle devlet hazinesine veya kendilerine aldıkları mal ve paraların, sahiplerine geri verilmesini sağlar.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

Dîvân-ı Mezâlîm mahkemesinde görülen davaların önemli bir kısmını, vergi ihtilafları meydana getirmektedir.¹⁷³

Memlûk Sultanı Baybars'ın oğlu el-Meliku's-Said, 677 yılında Dimaşk'ta bir mezalim oturumu yaptı. Dimaşk halkı, askeri komutanlardan birinin yöneteceği bir askeri sefer için mülklerine yıllık vergi tarhettiğini, sefer bitmesine rağmen verginin sürdürüldüğünü şikâyet etti. el-Meliku's-Said, bu verginin kaldırılmasına karar verdi.¹⁷⁴

Bu tür görevi yürütmekle Dîvân-ı Mezalim, bir vergi mahkemesi gibi hareket etmiştir.

3. Devletten maaş alanların maaşlarının ödenmesinin gecikmesi veya eksik ödenmesiyle ilgili haksızlıklar:

Burada modern idarî yargıdaki iptal davasına hayli benzemekte olan bir olayı özellikle belirtmeliyiz. Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277)'a, Muhammed b. Ebî Mansur adında bir vatandaş, Aybek (1254-1257) zamanında bahçesinin elinden alınıp ikta olarak verildiğini şikâyet etti. Konu araştırıldı ve Dîvân-ı'l-Ceyş'teki kayıtlardan bu bahçenin devlet (dîvan) malı olmadığı anlaşıldı. Aybek'in kararı iptal edilerek, bahçe dava sonunda sahibine iade edildi.¹⁷⁵

Memlûklerde Mustevfî'l-Murteca' ile Nâzır-ı'l-Ceyş'in de bazı idarî davalara baktıklarını görüyoruz.¹⁷⁶

3.2.3. Adlî Yargılama

Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun yargı alanındaki görevlerinden ikincisi, adlî ihtilafları ilk veya üst dereceli mahkeme olarak karara bağlamaktır.

3.2.3.1. İlk Mahkeme Olarak Dîvân-ı Mezâlîm

Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun adlî yargı açısından bir ilk mahkeme olarak görev yapması, doktrince de kabul edilmiştir.¹⁷⁷ Aslında adlî ihtilafların çözümü, kadı mahkemelerinin görev alanına girer. Ancak, mezâlîm mahkemesine götürülen adlî ihtilaflar, genellikle davalının devlet memuru veya güçlü bir kişi olması dolayısıyla, kadı mahkemelerinin görüm ve çözümünde yetersiz kaldığı ihtilaflardır.¹⁷⁸ Çok defa hükümdar veya bazan temsilcilerinin başkanlık ettiği mezâlîm mahkemelerine, kadı mahkemelerinin çözemediği bu tür davaların götürülmesi, adaleti sağlayacak en yüksek güç olarak devlet fonksiyonlarının tümünü elinde tutması veya yetki devrinde bulunulan kişiyi desteklemesi dolayısıyladır.¹⁷⁹ Bu bakımdan, uygulamada, mezâlîm mahkemeleri, "kadı mahkemelerinin yerini alacak ölçüde adlî ihtilafların çözümüyle uğraşmıştır. Bir hakkı ispat veya inkâr, devlet memurları veya fertler tarafından işlenen haksızlıklar (özellikle gasplar) ve bunlara benzer şeylerle ilgili şikâyetleri dinlemek için çok geçmeden mezâlîm mahkemeleri teşkil edilmiştir. Nazarî olarak kadıların yargılama sahasına giren mülkiyetle ilgili önemli davaların da mezâlîm mahkemelerine götürülmesi cihetine gidilmiştir. Öyle ki, zamanla bu mahkemelerin yargı işleri, geniş çapta kadı mahkemelerine ait yargı işleriyle uygun hale gelmiştir."¹⁸⁰ Gerçekten, İbn Tûlûn (880-884) ve Kâfur (940-960)'un Dîvân-ı Mezâlîm kurumuyla ilgili yargı faaliyetleri, geniş ölçüde adlî ihtilafları içine aldığından, adlî hakimler âdeta görevden uzaklaştırılmış gibi bu konularda vazife yapamamışlardır. Devlet organları arasında bağımsızlık sözkonusu olmadığından, yargıçların verdiği kararlar bazan valilerin tasdikine bağlı kalmış, sonuçta adlî davalar kestirme yoldan valilere götürülmüştür.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN-I MEZALİM KURUMU

Dîvân-ı Mezâlîm ile adlî mahkemeler arasında belli bir görev dağılımı yoktur. Ancak, uygulamanın belli bazı davalarda yoğunlaşması, doktrini iki tür dava üstünde önemle durmaya zorlamıştır: 1) Gasplar, 2) Özel vakıflardaki ihtilaflar.

3.2.3.1.1. Gasplar

Bu tür haksız fiilleri de iki grupta ele almak gerekir: a- Devlet memurlarının gaspları, b- Güçlü kişilerin gaspları.

a- Devlet Memurlarının Gaspları (el-Gusûbu's-Sultâniyye)

Zâlim devlet memurlarının hazine veya kendileri adına tamahkârlık veya tecavüzkârlık gibi sebeplerle sahiplerinden aldığı mallar, mezâlîm mahkemesi aracılığıyla hak sahiplerine iade edilirler. Dîvân-ı Mezâlîm hakimi bu durumu, denetleme sırasında şahsen haber almışsa re'sen hareket ederek haksızlığa uğrayanın başvurusundan önce malın sahibine iadesini emreder; fakat bu konuda bilgisi bulunmuyorsa, konunun incelenmesi ve karara bağlanması başvuruya bağlıdır. Bu gibi gaspdurumlarında mülkiyetin kime ait olduğu konusu, resmî kayıtlardan araştırılır ve buna göre hareket edilerek mülkün sahibine iadesi sağlanır.¹⁸¹ Sadece davacının ortaya koyacağı delillerle yetinilmez.

Nureddin Zengî (ö. 1174)'nin valisi Şîrkûh (ö. 1169)'un yardımcılarının gaspları da benzer olayların başka bir örneğidir.¹⁸²

b- Güçlü Kişilerin Gaspları (Gusûbu'l-Akviya)

Dîvân-ı Mezâlîm mahkemesinde karara bağlanan ikinci tür gasplar, güçlü şahsiyetlerin, sahiplerinin elinden rızası olmadan mülkünü almalarıdır. Böyle bir davanın görülebilmesi için, haksızlığa uğrayanın dava açması gerekir. Gâsıpların elinden bu mülkler dört yolla geri alınır: Gâsbın itirafı, mezâlîm hakiminin bilgisi, gaspa veya sahibinin elinden alındığına dair bir delil bulunması, yalan ve şüpheye yer bırakmayacak şekilde haberlerin ortaya çıkması.¹⁸³

3.2.3.1.2. Özel Vakıflardaki İhtilaflar (el-Vukûfu'l-Hâssa)

Özel vakıflardaki ihtilaflar, ancak dava açılması halinde Dîvân-ı Mezâlîm mahkemesinde karara bağlanır, re'sen harekete geçilmez.¹⁸⁴

Burada, son olarak şunu da belirtelim ki, doktrinde adlî ihtilafların, hakkaniyet ve adlî muhakeme usûlüne göre karara bağlanacağı benimsenmiştir.¹⁸⁵

3.2.3.2. Üst Mahkeme Olarak Mezâlîm

Dîvân-ı Mezâlîm mahkemesinde alt mahkemeler tarafından verilen kararların temyizen gözden geçirildiği de olmuştur.

Adaleti sağlamada en yüksek bir otorite olarak mezâlîm mahkemesinin alt mahkemelerin verdiği kararları gözden geçirmesi çok normal bir sonuçtur. Bunun içindir ki, günümüz yazarlarından birçoğu, Dîvân-ı Mezâlîm kurumunu Yargıtay'a (Temyiz Mahkemesi) karşılık olarak görmüşlerdir.¹⁸⁶ Kimi yazarlar ise, müessesemizi İstinaf Mahkemesi olarak değerlendirmişlerdir.¹⁸⁷

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN-I MEZÂLİM KURUMU

Kadıların yargılama dışındaki davranışlarıyla ilgili başvurular da Dîvân-ı Mezâlim kurumuna yapılmış ve orada karara bağlanmıştır.¹⁸⁸ Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277), bir mezâlim oturumunda, Mısır hanbelî başkadısının kendisine karşı iyi düşünceleri olmadığı ve tayin yolsuzluğu hakkındaki şikâyeti karara bağlamış ve yapılan araştırma sonunda bunların asılsız olduğu ortaya çıkmıştır.¹⁸⁹

Bir mezalim oturumunda Baybars'a, başyargıçın, vesayeti altında bulunan eski askerlerden birinin oğluna ait malları iyi yönetememesi şikâyet edildi.¹⁹⁰

Gazneliler Sultanı Mahmud (998-1030)'a, bir kadı, emanete hıyanet ettiği için şikâyet edilmiş ve konu Mezâlim kurumunda karara bağlanmıştır.¹⁹¹

Şimdiye kadar Dîvân-ı Mezâlim'in görevleriyle ilgili olarak yapılan bu açıklamalara göre, Dîvân-ı Mezâlim kurumunun sabit bir görev alanı olmamış,¹⁹² bu alan devir ve şartlara göre bazan yargı alanında toplanmıştır, denilebilir. Bütün bunlarla birlikte Mezâlim'i yalnızca bir yargı kuruluşu olarak görmemek gerekir. Bu kurum, gelişme tarihi boyunca, yargılama alanında ve yar

gılama alanı dışında olmak üzere başlıca iki alanda görev yapmıştır. Dîvân-ı Mezâlim'in yargılama alanı dışında kalan görevlerini, siyasî, hukukî (yasama faaliyetleri, idarî denetleme, idarî işlerin görüşülmesi, mahkeme kararlarının icrası) ve iktisadî görevler olarak belirtebiliriz. Dîvân-ı Mezâlim'in yargılama alanındaki görevleri ise adli yargı ve idari yargı sıfatıyla yaptığı görevler olarak yine üç grupta ifade edilebilir.

4. Divan-ı Mezâlim'in İşleyişi

4.1. Dîvân-ı Mezâlim Toplantıları

4.1.1. Toplantı Yerleri

Dîvân-ı Mezâlim toplantılarının yapılacağı yer konusunda doktrinde herhangi bir açıklama yoktur. Uygulamada da dîvân-ı mezâlim toplantıları için başlangıç döneminde belirli bir yer bulunmamaktaydı. Yetkililer kendilerine iletilen şikâyetleri her nerede olursa olsun inceleyip karara bağlıyorlardı. Ancak, daha sonraları toplantılar, cami, medrese, saray bünyesindeki yerler, makam veya ev gibi çok değişik yerlerde yapılmıştır. Fakat, Dîvân-ı Mezâlim devletler için temel bir organ olduğundan, zamanla, sadece toplantıların yapılabilmesini sağlamak üzere özel binalar inşa edilmiştir.

4.1.1.1. Değişik Toplantı Yerleri

1. **Cami:** Doktrinde Şafiî hukukçular, camilerin mahkeme salonu olarak kullanılmasını doğru bulmazlarken, diğer hukukçular bunun mümkün olduğu görüşündedirler.¹⁹³

Dîvân-ı Mezâlim toplantılarının bazı devirlerde camilerde yapıldığını görmek bizi şaşırtmamalıdır. Nureddin Zengî (ö. 1174) de henüz Daru'l-Adl'i inşa ettirmeden önce, oturumlarını el-Mescidu'l-Mu'allak'da yapmaktaydı.¹⁹⁴

2. **Medrese:** Memlûk Sultanı Aybek'in (1254-1257) veziri Alaaddin el-Bundukdârî mezâlim oturumlarını Kahire'deki el-Medârisu's-Salihiye'de yaptı.¹⁹⁵ Bunun, Memlûklerde henüz Daru'l-Adl yapılmadığı döneme ait olduğu unutulmamalıdır.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

3. **Makam veya İkametgâh:** Dîvân-ı Mezâlîm toplantılarının en çok yapıldığı yerlerden biri, resmî makam veya ikametgâhın bulunduğu yerler olmuştur. Bu gibi durumlarda, hükümdarlar tarafından sarayın belli bir yeri otumlara tahsis edilmiştir.

Memlûk Sultanı Berkuk (1382-1398) Devri'nde mezâlîm oturumları Kal'atu'l-Cebel'deki sarayın el-Istabilu's-Sultanî denilen yerinde yapılmıştır. ¹⁹⁶

Berkuk'un bu uygulaması, bazı yıllarda, saraylarda ed-Dikka denilen salonlarda oturum yapanlar hariç, h. IX. asır sonlarına kadar sürmüştür. ¹⁹⁷ Memlûklerde vezir yerindeki Nâ'ib'in başkanlık ettiği mezâlîm oturumları, Eyvân'dan ayrı olarak sarayın Daru'n-Niyâbe adını taşıyan ve vezirin ikametgâhı olarak kullanılan yerde yapıldı. ¹⁹⁸

4.1.1.2. Özel Toplantı Yerleri: Dâru'l-'Adl

Dâru'l-Adl adıyla bilinip mezâlîm oturumlarına tahsis edilmiş özel binayı kuran kişi, tarihçilerin ortak ifadeleriyle, el-Meliku'l-Adil Nureddin Zengî (ö. 1174) 'dir. ¹⁹⁹ Nureddin önceleri Haleb'te bir Daru'l-Adl kurmuştu, ancak burası pek fazla üne kavuşmamıştır. Nureddin'i üne kavuşturan, Kemaleddin eş-Şehrazûrî'nin başkadılığı devrinde Dımaşk (Şam)'da inşa ettirdiği Daru'l-'Adl'dir. Bu Daru'l-'Adl'in kurulmasında başkadının da rolü olduğu anlaşılmaktadır. ²⁰⁰

İmadeddin el-Kâtib el-İsfahanî (ö. 1200)'ye göre, Kemaleddin, herhangi bir adaletsizlik töhmeti altında kalmamak ve mühim davalara hükümdarın huzurunda bakmak için Daru'l-Adl'i inşa ettirmiştir. ²⁰¹ Halbuki, Makrîzî (ö. 1442) ve İbn Kesîr (ö. 1373)'e göre, Dımaşk'ın zaptından sonra Eseduddîn Şîrkûh b. Şâzî (ö. 1169)'nin nüfuzu çok artmıştı. Kemaleddin'e, Şîrkûh'un nâiplerinin halka haksızlık yaptıkları hakkında şikâyetler geliyordu. Fakat başkadı onu muhakeme etmekten çekiniyordu. Durumu Nureddin'e bildirince, Nureddin, büyük devlet memurlarını muhakeme etmek için Daru'l-Adl'i kurdurmuştur. Bunu duyan, Şîrkûh, nâiblerini toplayarak halka iyi davranmalarını, kendisini Nureddin'in huzurunda mahkemeye çıkmaya mecbur etmemelerini tenbih etmiştir. Nureddin, Daru'l-Adl'de şikâyetçi beklemiş, fakat herhangi biri şikâyette bulunmamıştır. ²⁰²

Daha sonraları Salahaddin (1174-1193) Kahire'de, oğlu Gazî (1173-1216) ise Haleb'te bu Daru'l-Adl'in birer örneğini daha inşa ettirmişlerdir. Ayrıca Salahaddin, 583/1187'de Dımaşk Kalesi'ni tamir ettirip Babu'n-Nasr'ı açtığı sırada Daru'l-Adl'e Ba'lebek sahibinin bitişikteki evini de ilâve edip kale içine almıştır. Bundan sonra bu binaya Daru's-Sa'âde denilmeye başlanmıştır. ²⁰³

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, Nureddin'den sonra, Daru'l-Adl yapımı yaygınlık kazanmıştır. Nitekim-Salahaddin ve oğlu ile ilgili örneklerden ayrılarak-Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277), 1263'te el-Kal'a'nın alt kısmında Daru'l-Adl inşa ettirmiş, 1264'te oturumlara başlamıştır.

Bu binaya daha sonra, Daru'l-Adli'l-Kadîme denmiştir. ²⁰⁴ Daha sonra, Muhammed b. Kalavun (1298-1341), 1332'de uzun süredir kullanılamaz halde olduğundan bunu yıktırmıştır. Zaten Kalavun (1275-1290), el-Eyvân adıyla başka bir bina yaptırmıştı. Fakat Kalavun'un oğlu Halil (1290-1293) tarafından yenilenen bu bina da Muhammed b. Kalavun tarafından yıkılmış ve yerine kubbeli büyük bir bina yaptırılmıştır. Artık burası ele-Eyvânu'l-Kebîr olarak isimlendirilmiştir. Saraydan gizli bir kapıdan girilen ve oturum yerine gizli bir parmaklıkla açılan bir salon da yaptırılmıştır. ²⁰⁵

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZÂLİM KURUMU

Dîvân-ı Mezâlim oturumlarının yapıldığı yeri göstermek üzere de kullanılan Daru'l-Adl ismi, mezâlim fonksiyonunu belirtmek için Niyabetu Dari'l-Adl denecek kadar yaygınlaşmıştır.²⁰⁶

Daru'l-Adller, mezâlim toplantılarının yanısıra, cülûs törenleri,²⁰⁷ Nâibu'l-Kâfil Divanı²⁰⁸ ve Emîr Hacib'in çalışma yeri²⁰⁹ için de kullanılmıştır.

4.1.2. Toplantı Günleri ve Tatil

Doktrinde benimsendiğine göre, Dîvân-ı Mezâlim görevini yürüten kimse, bunun özel görevlisi ise, her gününü oturumlara tahsis etmek zorundadır. Fakat, başka görevleri de olan bir devlet memuru ise haftanın belli günlerini bunun için ayırır.²¹⁰

Karahanlı Devleti'nde Mezâlim oturumu yapılan güne Mezâlim Günü veya Mezâlim Vakti adı verilmiştir.²¹¹

Toplantı günleri konusunda uygulamada da kesinleşmiş bir durum yoktur. Her hükümdar, vezir veya vali, şartlara göre belli günleri ve saatleri oturum için ayırmıştır. Sahibu'l-mezâlimler de şartlara göre hareket etmişlerdir.

Oturum günleri ile ilgili uygulama gözden geçirilirse, bu günlerin haftanın her günü, haftada bir gün, haftada iki gün ve haftada üç gün şeklinde olduğu göze çarpar.

Anadolu Beyliklerinden birini kuran Kadı Burhaneddin (1381-1398) de nâibliği döneminde her gün divan kurardı.²¹²

Haftanın bir günü oturum yapanlar, bunun için pazar, cuma veya cumartesi günlerini ayırmışlardır. Kâfur (ö. 967) ile Cevher (ö. 992), cumartesi günlerini oturumlara ayırırdı.²¹³

Haftada iki gün mezâlim oturumu yapanlar pazartesi-perşembe, pazar-çarşamba veya cumartesi-salı günlerini seçmişlerdir. Mısır'da İbn Tûlûn (880-884) haftanın iki günü oturum yapardı.²¹⁴ Eyyubîler ve Memlûkler devrinde pazartesi ve perşembe günleri öğleden sonraları Mezâlim oturumlarına ayrılmıştır. Salahaddin (596-589), Baybars (1260-1277) ve İbn Kalavun (1298-1341), bu şekilde uygulamada bulunmuştur.²¹⁵ Hindistan'da Ebu Mücahid Muhammed Şâh (1325-1335) da pazartesi-perşembe günleri oturum yapardı, oturum günleri dışındaki başvuruları ise akşamları incelerdi.²¹⁶ Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1196; 1205-1211) de pazartesi-perşembe günleri oruçlu olarak oturum yapardı.²¹⁷ Memlûk Sultanı Berkuk (1382-1398), önce pazar-çarşamba, sonraları salı-perşembe ve bu sonuncuya cuma günü ikindiden sonralarını da ekleyerek iki gün oturum yapardı.²¹⁸ Nureddin Zengî (ö. 1174) ile ilgili olarak, haftada bir, iki, dört veya beş gün oturum yaptığı nakledilir.²¹⁹ H. IX. asrın ikinci yarısında, 1466'da Memlûkler cumartesi-salı günlerini oturumlar için tahsis etmişlerdi, ancak bu oturumları sadece kış aylarında ve iki ay süreyle yaparlardı.²²⁰ Selçukluların ünlü veziri Nizâmülmülk (1018-1092) de hükümdarın haftada iki gün mezâlim toplantısı yapmasını belirtmiş,²²¹ kendisi de bu şekilde hareket etmiştir.²²²

Anadolu Beyliklerinden birinin kurucusu olan Kadı Burhaneddin (1381-1398), önceleri her gün, daha sonra cumartesi, pazar ve salı olmak üzere haftada üç gün mezâlim divanı kurardı.²²³

Makrîzî (ö. 1442) ve Kalkaşandî (ö. 1418)'nin belirttiklerine göre, Memlûk Sultanı Berkuk

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

(1382-1398) devri'nde, Ramazan hariç, bütün sene oturma yapıldı.²²⁴

İbn Batûta (ö. 1377)'nin açıklamasına göre, "Delhi'nin ilk sultanı Lelmiş,²²⁵ Dîvân-ı Mezâlîm kurumuna büyük değer verirdi. Sultan mazlumların renkli elbise giymelerini isterdi. Böyle elbise giyeni gördüğünde, onun davasına bakar ve hakkını alırdı. Daha sonra, geceleyin haksızlığa uğrayanlara da kapılarını açtı. Bunun için saray kapısına iki sütun üzerine konmuş olup üzeri resimli iki arslan yaptırdı. Bu arslanların ikisinde de demir zincire bağlı zil bulunuyordu. Mazlum geceleyin gelip zili çalar, bunu duyan sultan haksızlığı inceler ve hükmünü verirdi."²²⁶

Ayrıca, Mısır'daki devletlerde başkentte yapılan törenlerde de mezâlîm şikâyetleri dinlenirdi.²²⁷

4.2. Dîvân-ı Mezâlîm'de Uygulanan Muhakeme Usulü

Dîvân-ı Mezâlîm oturumlarında, az önce ayırımı tabi tuttuğumuz görevlerin hangisi görülürse görülsün, takip edilen usûl, birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaz. Esasen doktrinde de bu tür usûl kaideleri çok dağınık bir şekilde gösterilmiştir. Bununla birlikte, burada, Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun ağırlıklı olarak yargı görevlerini yerine getirirken uyumuş olduğu muhakeme kaidelerini göstermek yararlı olur kanaatindeyiz. Böylelikle de dîvân-ı mezâlîm kurumunun işleyişini biraz daha yakından kavramış olabileceğiz.

Dîvân-ı Mezâlîm mahkemesinde hakim olarak görev yapan kişi, hükümdar olduğu takdirde, hakkın ne olduğunu söylemek için çok sıkı usul kaideleri yoktur. Devlet fonksiyonlarını tümüyle elinde bulunduran hükümdar, bunun için gereken her yola başvurabilir. Bu, adlî yargı görevlerinin yerine getirilmesinde de böyledir.

Doktrinde, Nuveyrî (ö. 1332'nin belirttiğine göre, Dîvân-ı Mezâlîm kurumunun görevleri gibi, muhakeme usulü kaideleri de devir ve şartlara göre değişebilir.²²⁸

4.2.1. Temel Prensipler

4.2.1.1. Kaynaklar

Dîvân-ı Mezâlîm mahkemesine götürülen davaların çözümü için, öncelikle Kitap ve Sünnet'e (Şerî'at),²²⁹ sonra hakkaniyet ve nesafete bağlı kalınır.²³⁰ Bu kaynakların yanı sıra, örf de önemli bir kaynağı meydana getirir.²³¹

Şerî'at ve hakkaniyet kaidelerine uyulacağı, tayin belgelerinde (ahdlerde) de özellikle belirtilmiştir.²³²

Bu arada, adlî yargı alanına giren ihtilafların çözümü kadar, gerektiğinde idarî ihtilafların çözümünde de adlî muhakeme usulü kaideleri esastır.²³³ Günümüz idarî yargısında da aynı hükümlerin geçerli olduğunu görüyoruz.²³⁴

4.2.1.2. Özellikleri

1. Yazılı-Sözlü Usûl: Dîvân-ı Mezâlîm davalarının görülmesi, önceleri -hatta sonraları bile- sözlü olarak yürütülürdü. Kurumun gelişme göstermesiyle birlikte, yazılı usûl uygulanmaya başlamış ve bu usûl giderek hakim olmuştur.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN-I MEZALİM KURUMU

2. Kendiliğinden İnceleme: Dîvân-ı Mezâlîm hakimi için doktrinde belirtilen kendiliğinden inceleme kavramı son derece geniş olarak anlaşılmalıdır. Çünkü idarî ihtilaflarda dava açılmasını beklemeden kendiliğinden harekete geçerek konuyu araştırmakta ve çözümleyebilmektedir.²³⁵ Bununla birlikte, adlî davaların bakılması, haksızlığa uğrayanların başvurusuna bağlıdır; ancak, devlet memurlarının gasp fiilleri için re'sen harekete geçilir.²³⁶

Dîvân-ı Mezâlîm hakimi, açılan davalarda, gereken her durumda kendiliğinden her türlü incelemeyi yapabilir ve yaptırabilir. Taraflardan yeni bilgi ve belgeler isteyebilir.²³⁷

4.2.1.3. Hakimin Tarafsızlığı

Dîvân-ı Mezâlîm hakiminin hükümdar olması durumunda, hakimin reddinden söz edilemez. Hükümdar dışındaki hakimlerin tarafsızlığını kuşkuya düşürecek durumlar ortaya çıktığında hakimin kendiliğinden çekilmesi veya taraflardan birinin hakimi reddi mümkündür. Ancak, bu durumlarda yetkili hakim, yine hükümdarın kendisi olur.

4.2.2. Görev ve Yetki

4.2.2.1. Görev

Görev bakımından, Dîvân-ı Mezâlîm hakiminin niteliği büyük önem taşır. Hakimin, hükümdar olması halinde, Mezâlîm mahkemesinin genel görevli mahkeme olarak çalıştığı gözlenebilir. Dîvân-ı Mezâlîm hakimi, vezir olduğu takdirde de durum buna yakındır. Bununla birlikte, teorik olarak, hükümdar vezirin bu konudaki görevlerini sınırlandırılabilir.

Dîvân-ı Mezâlîm hakiminin sahibu'l-mezâlîm olarak görev yapan biri olması halinde, iki farklı durum ortaya çıkar. Hükümdar, vezir veya vali, görevlerinden tümünü veya bir kısmını bu görevliye devredebilir.

Dîvân-ı Mezâlîm oturumu yapan bazı hükümdarlar, adlî davaların görülmesini kadı mahkemelerine bırakmak suretiyle bir dereceye kadar görev ayırımına dikkat etmişlerdir. Meselâ Memlûk Sultanı Berkuk (1382-1398), davacıya kadı mahkemesine başvurup vurmadığını sorar, başvurduysa davayı kabul eder, aksi takdirde dayak atılmasını emrederdi.²³⁸ Ancak, bu uygulama istisnaî olup, genellikle görev dağılımı sözkonusu değildir. Bunun içindir ki, bazı devirlerde olayın mezâlîm mahkemesine ait olup olmadığını tespit için özel görevliler bile bulunmuştur²³⁹ ki bunlara mezâlîm danışmanı ya da raportörü de diyebiliriz. Esasen İslâm hukukunda yargı birliği sistemi hakimse de, mezâlîm mahkemeleri bu birliği bir dereceye kadar ortadan kaldırmaktadır.²⁴⁰ Özellikle idarî ihtilaflar ile yönetici ve güçlü kişilerin yaptığı haksızlıklar mezâlîm mahkemelerinin görev alanına girmiştir.

Bunun yanında, kadılar da bazı devirlerde mezâlîm davalarını çözümlemişlerdir. Meselâ Mısır'da İhşîd (ö. 940)'in kadısı 936'da bu şekilde hareket etmiştir; ancak 942'de mezâlîm için özel görevli tayin edilmiştir.²⁴¹ Bazı devirlerde ise, kadı mahkemeleri yerine mezâlîm mahkemeleri, her türlü ihtilaf için başlıca merci olmuştur.²⁴² Memlûk Sultanı Berkûk (1382-1398) ise, davaların önce kadı mahkemesine götürülmesini, burada çözüm bulunmadığı takdirde kendisine götürülmesini şart koşturmuştur.²⁴³

4.2.2.2. Yetki

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZÂLİM KURUMU

Yetki açısından da, görevle ilgili hükümler tekrarlanabilir. Dîvân-ı Mezâlim hakiminin hükümdar olması durumunda yetki alanı, tüm ülke topraklarıdır. Az sonra örneğini göreceğimiz gibi, vezirin de yetkisi hükümdarın yetkisi gibidir. Bununla birlikte, teorik olarak, vezirin yetki alanını daraltmak hükümdarın elindedir. Eyalet valilerinin yetki alanı, eyalet sınırlarını içine alır.

Mezâlim hakiminin sahibu'l-mezâlim olarak görev yapan biri olması durumunda, yine iki farklı durum ortaya çıkar. Sahibu'l-Mezâlim'in yetki alanı tüm ülke toprakları veya belli bir bölge olabilir. Batı Karahanlıların ünlü hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim b. Nasr, kadı Ebu Musa Mansur b. Ahmed'i Semerkand ve havalisinin sahibu'l-mezâlim ve'l-ahkâmılarına tayin etmiştir.²⁴⁴ Selçuklu Devleti'nde vezir, vali, reis ve ikta sahipleri bölgelerinin mezâlim davalarına da bakarlardı.²⁴⁵

4.2.3. Taraflar

Davacı ve davalı tarafların ikisini birden göstermek üzere, Muterâfi'ûn, Mutehâkimûn, Husûm, Mutenâzi'ûn, Muteşâcirûn; yalnızca davacıyı göstermek üzere Mutezallim, Mazlum, Mudde'î, Sahibu'l- Kissa ve Muşteki; yalnızca davalıyı göstermek üzere de Mudde'â Aleyh ve Zâlim terimleri kullanılır. Karahanlılarda, taraflardan şikâyetçi olana Ötükçi denilmekte idi.²⁴⁶

Dîvân-ı Mezâlim mahkemesine başvuranlar yalnızca Müslümanlar değildir. Müslüman ülkelerdeki gayr-ı müslim azınlıklar (zimmî) da uğradıkları haksızlıkların giderilmesi için Mezâlim mahkemesine başvurmuşlardır. Nureddin Zengî (ö. 1174), oturumlarını Müslüman-zimmî herkesin kolayca başvurabilmesi için el-Mescidu'l-Mu'allak'da yapardı.²⁴⁷

Mezâlim mahkemesine ülkenin her yanından başvuranların çoğunluğu, hiç şüphesiz güçsüz insanlar, zayıf kadınlar, yoksullar, yetimler, kısacası uğradığı haksızlığı giderebilecek yüksek bir merci arayanlardır.²⁴⁸ Bu davacılar karşı, davalıların çoğunluğu, devlet memurları ve güçlü şahsiyetlerden meydana gelmektedir.²⁴⁹

4.2.4. Davanın Açılması

Önceden de sözü edildiği gibi, görevlerinin çoğunu re'sen yerine getiren mezâlim mahkemesi, özellikle adlî yargı alanına giren görevler için mutlaka davacının başvurmasını bekler.²⁵⁰

Dîvân-ı Mezâlim mahkemesinde "dava açmak" anlamında Tazallum²⁵¹ ve Ref'²⁵² terimleri kullanılır. Davanın kendisi de Da'va,²⁵³ Tekadî, Muhâsama,²⁵⁴ ve Hisâm²⁵⁵ olarak isimlendirilir. Bu son terimler, aynı zamanda -Zulâme ve Mazlîme gibi- davanın konusunu da meydana getirirler.

Davanın açılması, başlangıçta, sözlü olarak gerçekleştirilmiştir. Bu gibi sözlü başvurulara Zulâme ve Mazlîme adı verilmiştir. Kurumun gelişme göstermesiyle birlikte, yazılı başvurular, esas olmuştur. Mezâlim mahkemesine yapılan yazılı başvurulara, sözlü başvuruyu gösteren terimlerden ayırdetmek için kıssa-kısas, ruk'a-rikâ' ve kutub gibi isimler verilmiştir.²⁵⁶ Böylece bunların, bugünün deyimiyile "dava dilekçesi" olarak isimlendirilmesi mümkündür.

Sözlü olarak davanın açılması iki şekilde ortaya çıkmıştır: 1) Haksızlığa uğrayanlar,

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

doğrudan doğruya hükümdara veya temsilcisine uğradığı haksızlığı dile getirmektedir. Böylelikle herhangi bir yerde onunla karşılaşan davacı, uğradığı haksızlığı dile getirerek adalet isteyebilmektedir.²⁵⁷ Sonraları bile görülen bu usul, özellikle, ilk zamanlarda hakim olmalıdır. 2) İkinci olarak, genel bir duyuru yaptırarak, davası olanların, belirli bir yer ve günde başvuruda bulunması istenmektedir. Memlûk Sultanı Berkuk (1383-1398) da aynı yolda hareket ederek, oturum günlerini önceden duyuruyordu.²⁵⁸ Türkiye Selçuklu Devleti'nde saray çavuşları, aynı şekilde, davası olanları mahkeme huzuruna davet ederlerdi.²⁵⁹

Yazılı dava açmaya ne zaman başlanıldığını kesinlikle bilemiyoruz. Tarihî nakillerden tespit edebildiğimiz kadarıyla, ilk kez Halife Mehdî (775-785) adına, Ebu'l-Verd b. Mutarrif el-Horasanî, Rusâfe mescidi bünyesindeki "Beytu'l-Adl"e bırakılan dilekçeleri incelemiştir.²⁶⁰

Kalkaşandî (ö. 821/1418)'nin belirttiğine göre, dava dilekçeleri konuyu veya amacı yansıtamayacak ya da saptıracak ölçüde uzun ya da kısa olmamalı; istenilen, dilekçede özlü bir biçimde anlatılmalıdır.²⁶¹

Dava dilekçelerinin mahkeme başkanına ulaştırılması son derece önemlidir. Bu maksatla, Harezmsahlarda kıssa-dârlik makamı vardı, bu müessese Anadolu Selçuklularında saray çavuşları şeklinde görülmüştür.²⁶²

Dava dilekçeleri, mezâlîm mahkemesini gereksiz yere oyalayabilir. Bunun yanında, bu dilekçelerde, devleti ilgilendiren son derece önemli konular da bulunabilir. İşte bu sebeptendir ki, dava dilekçelerinin bir ön incelemeden geçirilmesi çok önemlidir. Dilekçelerin bu şekilde incelenmesi sonunda, haklı görülenler için adalet derhal gerçekleştirilir. Ancak, kamu makamlarını gereksiz yere uğraştıranlar da cezasız bırakılmamalıdır.²⁶³ Nitekim, Memlûk Sultanı Berkuk (1382-1398) el- İstabilu's-Sultanî'de, kendisine dava açmaya gelenlere kadı ya da hacibe başvurup vurmadığını sorar, başvurup çözümlememişlerse davaya bizzat bakar, fakat hiç başvurmamışsa şikâyetini kabul etmemekle kalmayıp, dayak atılmasını da emrederdi.²⁶⁴ Daha önceleri, Baybars (1260-1277) da, hanbelî başkadının görevden atıp, bu başkadiya iftira ederek şikâyetçi olan müstahdemi, haksız çıkması üzerine yüz değnekli dayak cezasına çarptırmıştır.²⁶⁵

Taraflar dava açıldıktan sonra -özellikle adlî davalarda- sulh yaparak davaya son veren bir işlemde bulunabilirler.²⁶⁶ Nureddin Zengî (ö. 1174)'nin valisi Şîrkûh (ö. 1196), yardımcılarının haksızlık yaptılarsa mağdurlarla derhal barışmalarını ve haklarını geri vermelerini, aksi takdirde hepsini cezalandıracağını bildirmiş, Nureddin,

Daru'l-Adl'de oturum yapıp şikâyetçi beklemiş ve haksızlıklar giderildiği için hiçbir şikâyetçi kendisine başvurmamıştır.²⁶⁷

4.2.5. Dava Açmanın Sonuçları

Dîvân-ı Mezâlîm mahkemesi davaya bakıp bakmamak açısından ihtiyarî bir yapıya sahiptir. Bu, özellikle hükümdar ve vezirlerin hakimliğini yaptığı oturumlar için geçerlidir. İhtiyarî yapıya sahip olması dolayısıyla, açılan her dava için hüküm verme mecburiyeti de yoktur. Yine, aynı sebeple, mezâlîm mahkemeleri sürekli bir adalet hizmeti vermemiştir. Nitekim Mezâlîm görevinin yürütülmesi bazı devirlerde askıya alınmıştır.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZÂLİM KURUMU

Dîvân-ı Mezâlim fonksiyonu özel görevliler marifetiyle yürütülünce, pek tabiidir ki sürekli bir hizmet verecektir.²⁶⁸

4.2.6. İspat Araçları

Doktrinde, Maverdî (ö. 1058), Ferrâ (ö. 1058) ve Nuveyrî (ö. 1332) tarafından belirtildiğine göre,²⁶⁹ Mezâlim mahkemesinde görülen davalarda, adlî yargıya mahsus olan tanıklık (şehadet),²⁷⁰ ikrar,²⁷¹ yemin,²⁷² hakimin bilgisi,²⁷³ keşif, bilirkişi,²⁷⁴ yazılı belge (resmî senet, sicil)²⁷⁵ gibi ispat araçları kullanılır.²⁷⁶ Bunlar dışında, hakkın kime ait olduğunu tespit edebilmek için her türlü delile başvurulabilir, taraflara baskı uygulanabilir.²⁷⁷ Nitekim Makrîzî (ö. 1442), "Dîvân-ı Mezâlim, Mısır ve Suriye Memlûk Türkleri hakimiyetinden itibaren, siyasete göre hükmetmek olarak bilinir" ifadesini kullanırken,²⁷⁸ naklettiği bir tayin belgesinde Kalkaşandî (ö. 1418), "siyaset gereklerine göre hükmedileceği"ni belirtir.²⁷⁹

Dîvân-ı Mezâlim hakimi, delilleri serbestçe değerlendirir.²⁸⁰ Taraflardan delili kuvvetli olan lehine hüküm verir.

Dîvân-ı Mezâlim hakimi, adlî hakimden daha geniş imkân ve araçlara sahiptir. Bunun içindir ki, adlî hakimlerin kabul edemeyeceği ispat araçlarını kabul etmesi mümkündür.²⁸¹

Dîvân-ı Mezâlim hakimi açısından, bu ispat araçlarının çoğu değerlendirilebilir nitelik taşırlar. Yalnızca bazı yazılı belgeler (resmî kayıtlar gibi), ikrar ve yemin kesin ispat araçlarıdır. Bununla birlikte, yazılı belgelerin kesin ispat aracı olabilmesi için, doğruluğunun kesin bir şekilde tespit edilmesi gerekir.

4.2.7. Davaların Karara Bağlanması

Dîvân-ı Mezâlim mahkemesine yapılan şikâyetlerin ve açılan davaların karara bağlanmasına Nazaru'l-Mezâlim veya Halâsu'l-Mezâlim adı verilir.²⁸²

4.2.7.1. Duruşma²⁸³

Dîvân-ı Mezâlim toplantıları ve bu arada duruşmalar için Meclisu'l-Mezâlim tabiri kullanılır.

1) Duruşmanın Gerekliği

Duruşmanın yapılmasına karar vermek, tamamen mezâlim hakiminin yetkisindedir. Mezâlim hakimi sadece davacıyı dinlemek, hatta yalnızca dilekçesini oturumda incelemek suretiyle de karar verebilir.²⁸⁴ Bununla birlikte, bazı durumlarda duruşma yapılmasında zaruret olabilir. Bu takdirde, davalı, mezâlim hakiminin huzuruna çıkmak zorundadır. Çoğunlukla idarî ihtilaflar ve mülkiyet ihtilaflarında bu son şekilde hareket edilmiş olmalıdır.

2) Duruşmanın Yapılışı ve Yönetimi

a) Alenîlik: Doktrinde ve uygulamada üzerinde önemle durulan alenîlik (açıklık) kavramı, mezâlim mahkemesi açısından oldukça geniş kapsamlıdır. Buradaki alenîlik kavramı, hem duruşmanın kamuoyuna açık olarak yapılması, hem de davacıların mezâlim hakimine doğrudan dava açma hakkına sahip oldukları şeklinde anlaşılmalıdır.²⁸⁵

Nureddin Zengî (ö. 1174), mezâlim oturumlarının, Müslüman-zimmî herkesin kolayca

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

girebilmesi ve eşit tutulabilmesi için el-Mescidu'l-Mu'allak'da yapıyordu. Yine, Nureddin, Daru'l- 'Adl'deki oturumlarına güçlü-zayıf herkesin katılabilmesi için hacib, mübaşir vb. bulundurmazdı.²⁸⁶

Memlûk Sultanı Berkuk (1382-1398)'un el-İstabilu's-Sultânî'de yaptığı oturumlara güçlü-zayıf herkes katılıyordu.²⁸⁷

Sahibu'l-Mezâlîm olarak tayin edilenlerin tayin belgelerinde de alenîlik üzerinde önemli durulur, duruşmaların alenî yapılması istenirdi.²⁸⁸

b) Usûlü: Dîvân-ı Mezâlîm duruşmaları, taraflar arasında tam bir eşitlik gözetilerek yapılır. Güçlü-güçsüz şeklinde herhangi bir ayırım yapılmaz. Duruşmada taraflara aynı ilgi gösterilir, güleryüzlü olunur. Güzel konuşanın parlak sözlerine aldanılmaz, maksadını anlatmakta güçlük çekenlere karşı sabırlı olunur. Dava konusu iyice araştırılır, deliller sağlam bir şekilde değerlendirilir.²⁸⁹

Sözlü usulle yürütülen duruşmalarda, hakim, tarafları yalnızca dinliyordu. Yazılı başvurularda hakim dilekçeyi bizzat okuduğu gibi, başkasına da okutuyordu. Memlûk Sultanı Berkuk ile oğlu Ferec (1398-1405; 1405-1412), kâtibu's-sırr Fethuddin Fethullah'a dilekçeleri okuturlardı.²⁹⁰

c) Yönetimi: Duruşmanın yönetimi, Mezâlîm hakimine aittir. Bu, hükümdar, vezir veya vali olabileceği gibi, yetkilerini devrettikleri bir başkası da olabilir.

Duruşma sırasında, kanun sözcüsü sayılabilecek hakimler, hukukçular ile zabıt kâtibi, güvenlik görevlileri vb. hazır bulunarak başkana yardımcı olurlar. Hukukçu ve hakimlerin duruşma sırasındaki görevleri, mahkeme başkanına gerek hakkın, gerekse usûlün ne olduğu konusunda bilgi vermek, hatta gerektiğinde hakimlere başkan tarafından havale edilen davaların görüm ve çözümüdür.²⁹¹

Duruşmalar genellikle tek celse halinde yapılır. Karar aynı gün verilir. Ancak, gerekli görülen hallerde, kararın verilmesi, başka bir duruşmaya ertelenebilir.²⁹² Nitekim, dilekçelerin çokluğu halinde Abbasî halifesi Me'mun (813-833),²⁹³ yorulduğu zaman Memlûk Sultanı Muhammed b. Kalavun (1298-1341) kararı ertesi duruşmaya bırakıyordu.²⁹⁴

4.2.7.2. Karar

Dîvân-ı Mezâlîm mahkemesinde alınan kararlar için Hukm, Hukmu'l-Mezâlîm ve Tevkî'-Tevkî'ât²⁹⁵ terimleri kullanılır.

Duruşmalarda kararı veren, daima başkan olmaktadır; ancak, başkan kararı verirken, devlet ileri gelenlerinden oluşan yardımcılara danışır.²⁹⁶ Bu açıdan, Mezâlîm hakiminin davaları karara bağlaması, günümüz anlayışına hayli uygundur.²⁹⁷

Dîvân-ı Mezâlîm mahkemesinde görülen davalar sonunda alınacak kararın seçimi, Mezâlîm hakiminin serbest takdirine kalmıştır, doktrinde belirtilen görüşlerle bağlı değildir. Medenî bir dava için, cezaî bir yaptırım seçebildiği gibi, medenî ve cezaî yaptırımların ikisini birden de seçebilir.²⁹⁸

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZÂLİM KURUMU

Kalkaşandî (ö. 1418)'nin belirttiğine göre, kararlara açık ifadelerle yazılmalı, haksızlığı çözüme kavuşturacak nitelikte olmalı, dava konusunun özünü vermelidir.²⁹⁹

Dîvân-ı Mezâlîm hakimi, incelediği her dava için karar vermek zorunda değildir.

Dîvân-ı Mezâlîm mahkemelerinde, başlangıçta, kararlar -davanın açılması gibi- sözlü olarak verilir ve uygulanırdı. Fakat, kurumun giderek gelişmesi üzerine, gerek davanın açılması, gerekse verilen kararlar yazılı hale gelmeye başlamıştır. Memuluklerde kâtibu'd-dest'in görevlerinden birisi de, mezâlîm mahkemesinde verilen kararların yazılmasıdır.³⁰⁰

Kararlar dava dilekçelerinin münasip bir yerine yazılır ve bir örneği saklanırdı.³⁰¹

Kararın tebliği, duruşma sonrasında hemen yapılmaktadır. Tebliğ bazan özel görevliler marifetiyle de yapılırdı.

4.2.8. Kanun Yolları

Dîvân-ı Mezâlîm mahkemesinde verilen kararlara karşı, şartlara göre değişen şekilde, kanun yolları açık olmuştur.

Dîvân-ı Mezâlîm mahkemesinde başkan olarak hükümdarın bulunması halinde, kanun yollarına baş vurma çok sınırlı olmaktadır. Zira, adaleti sağlama açısından, kendisine karşı bir güven duyulduğu gibi, adaletin elde edilebileceği daha yüksek bir otorite de yoktur.³⁰² Ayrıca başkanın yanındaki kadı, hakim ve hukukçu gibi üyeler, usûl konusunda kendisine yardım etmektedirler.

Vezir, vali veya sahibu'l-mezâlîmin kararlarına karşı, kanun yollarına başvurup hükümdardan adalet istenmesi her zaman için mümkündür.

4.2.9. İcra ve İnfaz

Dîvân-ı Mezâlîm mahkemesinde verilen kararların icra ve infazı, yine bu kurum tarafından sağlanır. Dîvân-ı Mezâlîm mahkemesinin kararları, kadı mahkemeleri kararlarının aksine, derhal ve kesin olarak uygulanma şansına sahiptir. Zira, kararı veren makam, devlet güçlerini mutlak olarak elinde bulunduran hükümdar veya onun yetkisini devrettiği görevliler, vezir ve vali yürütme organının güçlü kişileridir.

4.2.10. Tahkîm

Mezâlîm mahkemesinde açılan davaların, henüz mahkemece karara bağlanmasından önce, yine bu mahkeme tarafından hakeme göndermek suretiyle çözümlenmesi mümkündür. Doktrinde bu husus, çok açık bir şekilde ifade edilmiştir.³⁰³

Mısır'da, Ahmed b. Tûlûn (ö. 884) ile İhşîdîlerden Kâfûr (ö. 967)'un oturumları büyük ilgi görmüş ve halk adlî davalarını da bu mahkemeye götürmüştür.³⁰⁴

Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 5 Sayfa: 210-234

Dipnotlar:

1. Köprülü, M. F.: İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi İstanbul 1983, s. 10. Türklerde 13. yüzyıl sonlarına kadar gelişen devlet anlayışı için bkz.: Ögel, Bahaeddin: Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara 1982.
2. Ögel, B: Türk Kültürünün Gelişme Çağları (İstanbul 1971), c. 2, s. 88; Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 156.
3. Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, Ankara 1975, s. 280.
4. Taneri, A.: a.g.e., s. 156.
5. Köprülü, M. F.: a.g.e., s. 20-21.
6. Kafesoğlu, İ.: a.g.e., s. 354.
7. Makrîzî Ahmet b. Ali, el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibar bi-Zikri'l-Hıtat ve'l Âsâr, Beyrut ty., c. 2, s. 207; Zeydan, Corci, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, Çev. Zeki Megamiz, İstanbul 1328-1330, c. 1, s. 223; E. Elçibey, Tolunoğulları Devleti (868-905), çev. Selçuk Alkın, İstanbul 1997, s. 183-184.
8. Kindî, Ebu Umer Muhammed b. Yûsuf, Kitâbu'l-Vulât ve'l-Kudât, Yay. R. Guese, Beyrut 1908, s. 512. Krş. Köprülü, M. F.: "Fıkıh", İA, c. 4, s. 615/Mez, A.: el-Hadâratu'l-İslâmiyye, Çev. A. Ebû Rîde, Beyrut 1961, c. 1, s. 429; el-Belevî: Sîretu Ahmed b. Tûlûn, s. 159-161; E. Elçibey: a.g.e., s. 185.
9. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207; E. Elçibey: a.g.e., s. 187.
10. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207/Kindî: a.g.e., s. 577.
11. Kindî: a.g.e., s. 583, 584/Mez, A.: a.g.e., c. 1, s. 429.
12. Muşerrefe, A. M.: a.g.e., s. 265/Mez, A. M.: a.g.e., c. 1, s. 427b
13. Kindî: a.g.e., s. 572/Mez, A. M.: a.g.e., c. 1, s. 427.
14. Kafesoğlu, İ.: a.g.e., s. 363.
15. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208/Zeydan, C.: a.g.e., c. 1, s. 224.
16. Şeşen, R.: Salahaddin Devrinde Eyyübîler Devleti, İstanbul 1983, s. 134-135.
17. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208/Şeşen, R.: a.g.e., s. 134.
18. Tyan, E., Histoire de L'Organisation Judiciaire en Pays İslâm, Paris 1938, c. 2, s. 213.
19. Şeyzerî: en-Nehce'l-Meslûk, s. 102'den Şeşen, R.: a.g.e., s. 135.
Osmanlılardaki Divan-ı Humayun'da da benzer çalışma düzeni vardı (Bkz. Mumcu, Ahmet, Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun, Ankara 1976, s. 71-134, özellikle 107-111).
20. Tekindağ, M. C.: Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı, İstanbul 1961, s. 147.
21. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.
22. Makrîzî, a.g.e., c. 2, s. 208.
23. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208/İbn Batûta, Muhammed b. Abdullah et-Tancî, Tuhefu'n-Nuzzar fî Garâ'ibi'l-Emsâr ve Acâ'ibi'l-Esfâr, Kahire 1939, c. 1, s. 34.
24. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208/Tekindağ, M. C.: a.g.e., s. 128-129/Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal, Ankara 1984, s. 373-374.
25. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.
26. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.
27. Kalkaşandî Ebû Abbâs Ahmed, Subbu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ, Kahire 1913-1917, c. 6, s. 208/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 214. Geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 349-352.
28. Genç, Reşat, Karahanlı Devleti Teşkilatı, İstanbul 1981, s. 342.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

- 29.Genç, R.: a.g.e., s. 200-201 dn. 576, 266, 338.
- 30.Genç, R.: a.g.e., s. 275.
- 31.Daha geniş bilgi için bkz. Genç, R.: a.g.e., s. 265-267.
- 32.Köprülü, M. F.: İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 127.
- 33.Kafesoğlu, İ.: a.g.e., s. 352.
- 34.Bayur, Y. H.: Hindistan Tarihi, Ankara 1946, c. 1, s. 233. Bu arada Mahmud Gaznevî'nin örnek birkaç olayı için bkz. Nizamülmülk: Siyasetnâme, Çev. Nurettin Bayburtluçil, İstanbul 1981, s. 121-126. Merçil, Erdoğan: Gazneliler Devleti Tarihi, Ankara 1989, s. 49-50.
- 35.Köprülü, M. F.: İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s. 28-29.
- 36.Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 160.
- 37.İbn Haldun Abdurrahman, Kitâb'l-İber ve Dîvani'l-Mubtede've'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve-men Âserahum min Zevî's-Sultânî'l-Ekber, Beyrut 1967, c. 5, s. 235. Türkmen Hatun'un faaliyetleri için bkz. Kafesoğlu, İ.: Harezşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1956, s. 205- 214/Üçok, B.: İslam Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar, Ankara 1981, s. 178-179.
- 38.Taneri, A.: "Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezşahlar Vezareti", Tarih Enstitüsü Dergisi, 7-8 (İstanbul 1977), s. 23.
- 39.Turan, O.: Selçuklular Tarihi, İstanbul 1969, s. 239.
- 40.Köprülü, M. F.: İslâm Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s. 24-28.
- 41.Tabir, ihtimal "yuvula-uslandırmak"dan gelmiştir. Kâşgârlı Mahmud: Divanü'l-Lügâti't-Türk, c. 3, s. 80'den Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, s. 352.
- 42.Köymen, M. A.: Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976, s. 134.
- 43.İA, c. 6, s. Kafesoğlu, İ.: a.g.e., s. 353-354/Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s. 238-239/Turan, O.: "İkta" 949-959.
- 44.Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s. 61-62/Köymen, M. A.: a.g.e., s. 134.
- 45.Taneri, A.: a.g.e., s. 158.
- 46.Nizamülmülk: Siyasetnâme, s. 35 (7. Bölüm).
- 47.Subkî: Tabakâtu's-Şafi'iyeti'l-Kubrâ, c. 4, s. 310. Krş. Taneri, A.: a.g.e., s. 157.
- 48.Taneri, A.: a.g.e., s. 157. Krş. Genç, R.: Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s. 206.
- 49.Taneri, A.: a.g.e., s. 158.
- 50.Taneri, A.: a.g.e., s. 161.
- 51.Taneri, A.: a.g.e., s. 161.
- 52.Taneri, A.: a.g.e., s. 163. /Yücel, Y.: Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Ankara 1970, s. 49, 174.
- 53.Hitti, P.: a.g.e., c. 2, s. 495.
- 54.Köprülü, M. F.: İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s. 28-29/Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s. 238-239.
- 55.Geniş bilgi için bkz. Atar, F.: a.g.e., s. 179-182.
- 56.Divan-ı Hümayun, ülkemizde tez çalışmasına konu olmuştur. Konuyla ilgili açıklamalarımızda geniş ölçüde yararlandığımız Ahmet Mumcu'nun bu çalışması, kurumu hukukî ve siyasî yönleriyle ele almaktadır: Bkz Ahmet Mumcu, Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun, Ankara, 1976.
- 57.Bu organlar için bkz. Kafesoğlu, İ.: a.g.e., s. 246-250.
- 58.Divan, yolsuzluk ve zulümleri önlemek için şikâyetçi dinlemesi halinde Mazleme Divanı adını alır. Bkz. Ortaylı, İ.: Türkiye İdare Tarihi, s. 148.
- 59.Mumcu, A.: Divan-ı Hümayun, s. 11-12, 14, 14-17, 19-20, 37. Aynı yazarın Mezâlîm'de görüşülüp karara bağlanan bir kısım suçlarla ilgili durumu Osmanlı hukuku açısından ele alan bir incelemesi

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

- daha vardır: Ahmet Mumcu: Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, Ankara 1985.
- 60.el-Hatîbu'l-Bagdadî: Tarîhu Bagdad, c. 10, s. 73/İbn Receb: Zeyl, c. 1, s. 42/Genç, R.: Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s. 266.
- 61.Kalkaşandî: Subhu'l-A'şâ, c. 4, s. 192-193, 221-222/Uzunçarşılı, İ. H.: Methal, s. 386, 399-400.
- 62.Meselâ bkz. Kalkaşandî: a.g.e., c. 5, s. 144-206/İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c. 3, s. 55.
- 63.Kindî: el-Vulât ve'l-Kudât, s. 423-424/İbn Batûta: a.g.e., c. 2, s. 280/Muşerrefe, A. M.: a.g.e., s. 270.
- 64.Örnek olarak bkz. Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 246, 334.
- 65.Maverdî: a.g.e., s. 77/Ferrâ: a.g.e., s. 58/Kalkaşandî: a.g.e., c. 3, s. 277/İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392/Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 207.
- 66.Kindî: a.g.e., s. 554/İbn Batûta: a.g.e., c. 1, s. 34-35/Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 240.
- 67.Maverdî: a.g.e., s. 77/Ferrâ: a.g.e., s. 58/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 265/İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392/Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 334-335/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207.
- 68.Gaudefroy-Demombynes, M.: Les Institutions Musulmanes, s. 161/Milliot, L.: Introduction, s. 686/Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 205.
- 69.Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 206.
- 70.Bkz. Taberî: Tarîh, c. 6, s. 429-430/Maverdî: a.g.e., s. 78/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207.
- 71.Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207/Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 207-208.
- 72.İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 278, 280/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.
- 73.Şeşen, R.: Salahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti, s. 133-135.
- 74.Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208/Tekindağ, M. C.: Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı, s. 128- 129/Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 158.
- 75.İbn Haldun: İber, c. 4, s. 875/İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c. 1, s. 299-300; c. 2, s. 31-32, 55-56.
- 76.Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.
- 77.Bkz. İbn Hallikân: Vefeyatu'l-A'yân, c. 1, s. 329/İbn Tiktakî: Fahrî, 199.
- 78.Kurtubî: Sılatu't-Taberî, s. 50/Suyutî: Tarîhu'l-Hulefa, s. 153.
- 79.İbn Haldun: İber, c. 5, s. 235.
- 80.Örnekleri için bkz. Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 16, 25-26.
- 81.Nizâmülmülk: Siyasetname, s. 35/Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 157-158.
- 82.Maverdî: a.g.e., s. 77/Ferrâ: a.g.e., s. 17-20, 58.
- 83.Tekindağ, M. C.: Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı, s. 136/Uzunçarşılı, İ. H.: Methal, s. 392-394.
- 84.Kalkaşandî: a.g.e., c. 4, s. 221-222/Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 218, 253-254/Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 398-399.
- 85.Kafesoğlu, İ.: Türk Millî Kültürü, s. 353-354./Köymen, M. A.: Tuğrul Bey ve Zamanı, s. 134.
- 86.Taneri, A.: Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmsah Vezareti, s. 28.
- 87.Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 206, 208.
- 88.İbn Receb: a.g.e., c. 2, s. 352.
- 89.Kalkaşandî: a.g.e., c. 5, s. 450.
- 90.Genç, R.: Karahanlı Devlet Teşkilatı, s. 266.
- 91.Maverdî: a.g.e., s. 77/Ferrâ: a.g.e., s. 58/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 265.
- 92.Genç, R.: a.g.e., s. 266.
- 93.Hasen, H. İ. -Hasen, A. İ.: en-Nuzumu'l-İslâmiyye, s. 352. /Macid, A.: a.g.e., c. 1, s. 157/Muşerrefe, A. M.: a.g.e., s. 268/Şeşen, R.: Salahaddin Devri'nde Eyyûbîler Devleti, s. 133.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

94. İki tayin belgesi örneği için bkz. Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 224-244, 325-337/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207-208.
95. Kurtubî: Sılatu't-Taberî, s. 50/Suyûtî: Tarîhu'l-Hulefa, s. 153/İbn Tagriberdî: a.g.e., c. 3, s. 193-194.
96. Maverdî: a.g.e., s. 85/İbn Hallikân: a.g.e., c. 5, s. 212.
97. İbn Batuta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c. 1, s. 34-35/Uzunçarşılı, İ. H.: Methal, s. 386, 387 dn. 1. Ne var ki kadılar, perşembe günü yapılan toplantıya katılmazlardı (Suyûtî: Muhâdâra, c. 2, s. 83).
98. İbnu'l-Esîr (Tornberg): el-Kâmil fi't-Tarîh, c. 11, s. 403-40/İbn Kesîr: Bidaye, c. 12, s. 278, 280.
99. Örnek olarak bkz. Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 243, 247/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207. /Suyûtî: Tarihu'l-Hulefa, s. 166/Maverdî: a.g.e., s. 85/İbn Hallikân: a.g.e., c. 5, s. 212/İbn Tagriberdî: a.g.e., c. 4, s. 157/İbn Receb: a.g.e., c. 3, s. 42.
100. Kalkaşandî: a.g.e., c. 3, s. 45/Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 174.
101. Örnekleri için bkz. Kalkaşandî: a.g.e., c. 4, s. 45. /İbn Batûta: a.g.e., c. 1, s. 300; c. 2, s. 280/Suyûtî: Muhadara, c. 2, s. 83. /Tekindağ, M. C.: Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı, s. 147/Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 374.
102. İbn Kesîr: Bidaye, c. 12, s. 278, 280/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.
103. Şeşen, R.: Salahaddin Devri'nde Eyyûbîler Devleti, s. 135.
104. İbn Batûtâ: a.g.e., c. 3, s. 161.
105. Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 161.
106. İbn Kesîr: a.g.e., c. 12, s. 278, 280.
107. İbn Receb: a.g.e., c. 2, s. 71-73.
108. Krş. Nuveyrî: a.g.e., c. 5, s. 285-288/İbn Batûta: a.g.e., c. 2, s. 280.
109. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207.
110. Kalkaşandî: a.g.e., c. 4, s. 44-45/Makrîzî: c. 1, s. 209/Suyûtî: Muhâdara, c. 2, s. 83.
111. Kalkaşandî: a.g.e., c. 4, s. 31-32/Tekindağ, M. C.: a.g.e., s. 139/Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 135. /Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 374, 409, 369-370.
112. Kalkaşandî: a.g.e., c. 4, s. 44/Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 384. Askerlikle ilgili konularda hükümdar bazan Nâzıru'l-Hâs ve Kâtibu's-Sırr'la da görüşürdü (Suyûtî: a.g.e., c. 2, s. 83.).
113. Suyûtî: a.g.e., c. 2, s. 83.
114. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 223/Tekindağ, M. C.: a.g.e., s. 139.
115. İbn Batûta: a.g.e., c. 2, s. 55.
116. Köprülü, M. F.: İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s. 28-29.
117. Kalkaşandî: a.g.e., c. 4, s. 44-45/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 209, 224/Suyûtî: a.g.e., c. 2, s. 83.
118. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 227/Şeşen, R.: a.g.e., c. 2, s. 133/Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 133/Uzunçarşılı, İ. H.: Methal, s. 406.
119. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 227/Şeşen, R.: a.g.e., s. 170/Tekindağ, M. C.: Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı, s. 143-144/Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 387-388.
120. Kalkaşandî: a.g.e., c. 4, s. 44-45/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 209/Tekindağ, M. C.: a.g.e., s. 149/Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 375, 388.
121. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 222. /Suyûtî: a.g.e., c. 2, s. 83.
122. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 209. Krş. Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 374.
123. Tekindağ, M. C.: a.g.e., s. 129.
124. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 209.
125. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 209/İbn Batûta: a.g.e., c. 1, s. 35. /Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 374. /Suyûtî: a.g.e., c. 2, s. 83.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

126. Kalkaşandî: a.g.e., c. 5, s. 450. /Tekindağ, M. C.: a.g.e., s. 134-135.
127. Bkz. İbn Batûta: a.g.e., c. 2, s. 55.
128. Genç, R.: a.g.e., s. 200-201.
129. Taneri, A.: a.g.e., s. 160-161/Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 86. Osmanlılarda bu görevliler Çavuşbaşı ve Tezkireciler şeklinde görülmektedir (Mumcu, A.: Divan-ı Hümayun, s. 61-64).
130. Kalkaşandî: a.g.e., c. 4, s. 20; c. 5, s. 461. /Tekindağ, M. C.: a.g.e., s. 129.
131. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 209, 222. /Suyûtî: a.g.e., c. 2, s. 83.
132. İbn Batûta: a.g.e., c. 2, s. 55.
133. Tekindağ, M. C.: a.g.e., s. 129.
134. Geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 365-369.
135. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 226/Suyûtî: a.g.e., c. 2, s. 83. /Şeşen, R.: a.g.e., s. 123. /Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 366, 380.
136. Kalkaşandî: a.g.e., c. 5, s. 464.
137. Kalkaşandî: a.g.e., c. 4, s. 44-45.
138. Kalkaşandî: a.g.e., c. 4, s. 4-45/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 209/Tekindağ, M. C.: a.g.e., s. 140-141/Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 367-368 dn. 4.
139. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 209.
140. İbn Batûta: a.g.e., c. 1, s. 300; c. 2, s. 55.
141. Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultaniyye, s. 80-83/Ferrâ: el-Ahkâmu's-Sultaniyye, s. 61-63. Krş. Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 271-274.
- Günümüz yazarlarından birçoğu, doktrinini saydığı bu görevleri aynen tekrarlamışlardır (Bkz. Grunebaum, G. v.: Hadâratu'l-İslâm, s. 210-211/Hasen, H. İ.: Tarîhu'l-İslâm, c. 2, s. 261/Muşerrefe, A. M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısır, s. 269-270/Salih, S.: İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, s. 247-248/Yeniçeri, C.: İslâm'da Devlet Bütçesi, s. 419).
142. Schacht'a göre, ceza hukukunun gelişmesi, hisbe ve nazar fi'l-mezâlim gibi bu gelişmeye tatbiki gereken teşkilâtların doğmasına sebep olmuştur (İslâm Hukukuna Giriş, s. 214).
143. Maverdî: a.g.e., s. 15-16.
144. Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, s. 353. Krş. Karaman, H.: Mukayeseli İslâm Hukuku, c. 1, s. 160.
145. Macid, A.: Nuzumu'l-Fatimiyyîn, c. 1, s. 161. Aynı görev, Osmanlı Devleti'ndeki Divan-ı Hümayun'da -özellikle örfî hukuk açısından- daha geniş kapsamlıdır (Mumcu, A.: Divan-ı Hümayun, s. 83).
146. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 206.
147. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207.
148. Maverdî (ö. 450/1058), idarenin denetlenmesini, halifenin görevleri arasında saymıştır (a.g.e., s. 16).
149. Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 181-182, 183-184.
150. Maverdî: a.g.e., s. 81/Ferrâ: a.g.e., s. 61-62/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 271. Krş. Yeniçeri, C.: İslâm'da Devlet Bütçesi, s. 417-421.
151. Tyan, E.: a.g.e., s. 249'dan Abdulmun'im, H.: a.g.e., s. 127.
152. Maverdî: a.g.e., s. 83/Ferrâ: a.g.e., s. 61-62/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 271.
153. Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 271.
154. Maverdî: a.g.e., s. 82, /Ferrâ: a.g.e., s. 63/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 272-273.
155. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 205.
156. Kindî: el-Vulât ve'l-Kudat, s. 383/Abdulmun'im, H.: a.g.e., s. 131.
157. Maverdî: a.g.e., s. 83/Ferrâ: a.g.e., s. 63. /Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 283. Endülüs'te Sahibu's-Salât'ın görevi de aynıdır (Hasan, H. İ.: Tarîhu'l-İslâm, c. 2, s. 260; c. 3, s. 314).

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

158. Tyan: a.g.e., s. 462'den Abdulmun'im, H.: a.g.e., s. 135.
159. Tyan: a.g.e., s. 462'den Abdulmun'im, H.: a.g.e., s. 135.
160. Şeyzerî: en-Nehcu'l-Meslûk, s. 102'den Şeşen, R.: Salahaddin Devri'nde Eyyübîler Devleti, s. 135.
161. Maverdî: a.g.e., s. 83/Ferrâ: a.g.e., s. 63. /Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 207.
162. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208; İbnu'l-Esir: Tarihu Devleti'l-Atabekiyye, s. 395.
163. Osmanlı Devleti'ndeki Divan-ı Humayun'da da çeşitli iktisadî konular görüşülüp karara bağlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Mumcu, A.: Divan-ı Hümayun, s. 114-116.
164. Ayrıntılı bilgi için bkz. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 205-206.
165. Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s. 304.
166. Suyûtî: Muhâdara, c. 2, s. 83.
167. Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 143. Örnek olarak hem Büyük Selçuklularda, hem de Anadolu Selçuklularında İşraf Divanı'nın, askerî ve adlî işler hariç her hususu teftişe selahiyetli olup, idarî ve malî denetim yapmakta olduğunu belirtelim (Kafesoğlu, İ.: Sultan Melikşah, İstanbul 1975, s. 140/Uzunçarşılı, İ. H.: Methal, s. 44, 97-98).
168. Barkan, Ö. L.: "Kanunname", İA, c. 5, s. 185/Goldziher, I.: "Fıkıh", İA, c. 4, s. 607/Grunebaum, G. v.: Hadâratu'l-İslâm, s. 211/Köprülü, M. F.: "Fıkıh", İA, c. 4, s. 614 ve İslâm Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s. 18-35/Milliot, L.: Introduction, s. 715/Mumcu, A.: Divan-ı Hümayun, s. 35, /Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s. 64.
169. İbn Teymiyye: el-Hisbe fi'l-İslâm, s. 10-11/İbnu'l-Kayyim: et-Turuku'l-Hukmiyye, s. 218. Krş. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 24-25/Karaman, H.: İslâm Hukuk Tarihi, s. 132-133 ve Mukayeseli İslâm Hukuku, c. 1, s. 159-162/el-Mubarek, M.: Nizamul-Hukm, s. 84-85.
170. Ebu Yusuf: Kitabu'l-Harac, s. 112.
171. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208/İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 280.
172. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 206.
173. Burada şu noktayı açıklamak yararlı olacaktır: Mezâlim kurumunda görülen olaylar, kurumun, gerek doğuşundan önce, gerekse doğup görevlerinin yargı alanında yoğunlaşmasından sonra başka şekillerde de çözüme kavuşturulmuştur. Meselâ, vergi ihtilafları, mezâlim kurumunun doğuşundan önce de vardı ve bu ihtilaf en çok vergi memuru nezdinde hal yoluna bağlanırdı; Mezâlimin kurum haline gelişinden sonra da ihtilaflar ortaya çıkmıştır ve bunlar yine memur nezdinde veya nihaî olarak mezâlim mahkemesinde çözümlenmişlerdir.
174. Tyan: a.g.e., s. 459'dan Abdulmun'im, H.: a.g.e., s. 127.
175. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 205.
176. Kalkaşandî: a.g.e., c. 4, s. 33/Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 351/Atar, F.: a.g.e., s. 168. Bu iki görevli hakkında bkz. Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 369-370, 378.
177. Maverdî: a.g.e., s. 82, 83/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 272-273, 274. Buradaki "ilk mahkeme" terimini, daha yüksek başka bir temyiz mercii olmadığından, ilk ve üst mahkeme manasında kullanıyoruz.
178. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208/İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392.
179. Maverdî: a.g.e., s. 15-16.
180. Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş. s. 61.
181. Maverdî: a.g.e., s. 82/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 272. Krş. Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 244-245.
182. İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 280/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.
183. Maverdî: a.g.e., s. 82/Nuveyrî, a.g.e., c. 6, s. 272 Krş. Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 244-245.
184. Maverdî: a.g.e., s. 82-83/Ferra, a.g.e., s. 78/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 273.
185. Maverdî: a.g.e., s. 83. Tayin belgesindeki aynı ifadeler için bkz. Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 245-246.
186. Gardet, L.: La Cite Musulmane, s. 138/Hitti, P.: Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, c. 2, s. 495/Karaman, H.: İslâm Hukuku Tarihi, s. 131 ve Mukayeseli İslâm Hukuku, c. 1, s. 160/Keskioğlu, O.: Fıkıh Tarihi

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

ve İslâm Hukuku, s. 273/Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s. 61, 189/Üçok, C. - Mumcu, A.: Türk Hukuk Tarihi, s. 147.

İspanya'da doğrudan saraya bağlı olarak görev yapan Sahibu'r-Redd, kadı mahkemesinin kararlarına karşı yapılan itirazları karara bağlamıştır (Milliot, L.: Introduction, s. 716/Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 350).

187.Kettânî: et-Terâtibü'l-İdariyye, c. 1, s. 266-267/Hasen, H. İ. -Hasen, A. İ.: en-Nuzumu'l- İslâmiyye, s. 352/Zeydan, C.: Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, c. 1, s. 222-223.

188.Schacht, J.: a.g.e., s. 61, /Tyan, E.: a.g.e., c. 2 s. 188-189, 199-200.

189.Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 206.

190.Tyan, a.g.e., s. 471'den Abdulmun'im, H.: a.g.e., s. 134.

191.Nizâmülmülk: Siyasetnâme, s. 121-126.

192.Gaudefroy-Demombynes, M.: Les Institutions Musulmanes, s. 161/Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 141.

193.Kâsânî: Beda'i'u's-Sana'i, c. 7, s. 13/Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 156.

E. Tyan, camilerin mahkeme yeri olarak kullanılmasıyla ilgili görüşü, Mezâlîm müessesesinin örfî yargı kuruluşu olduğuna bir delil olarak gösterir (L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 203-204).

Aynı mantıkla hareket edersek, camiler mahkeme salonu olarak kullanılmadığına göre, kadı mahkemelerinin de örfî yargı kuruluşu olduğu sonucuna varmamız gerekir ki Tyan'ın yanlışlığı ve zorlaması açık olarak görülmektedir.

194.İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 278.

195.Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 208.

196.Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208/Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 3, s. 483.

197.İbn Tagriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire (Copper), c. 7, s. 745'ten Tyan, E: a.g.e., c. 2, s. 267.

198.Kalkaşandî: a.g.e., c. 3, s. 374/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 214-215.

199. Klasik tarihçilerden bazılarınca, Nureddin, Ömer b. Abdilaziz'den sonra âdil hükümdar olarak görülür ve bu yüzden o ele-Meliku'l-Âdil sıfatıyla anılır (İbn Kesîr: a.g.e., c. 12, s.278).

Ancak İbn Tiktakî, Abbasî Halifesi Muhtedî'nin de Ömer'in yolunda gittiğini söylemektedir. (Fahrî, s. 182).

200.Şeşen, R.: Salahaddin Devri'nde Eyyübîler Devleti, s. 134.

201.Şeşen, R.: a.g.e., s. 134.

202.İbn Kesîr: Bidaye, c. 12, s. 280/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.

203.Şeşen, R.: a.g.e., s. 134-135.

204.Makrîzî: c. 2., s. 208.

205.Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 206-207.

206.Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 265.

207.Uzunçarşılı, İ. H.: Methal, c. 303, 304, 305, 309.

208.Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 350.

209.Uzunçarşılı, İ. H.: a.g.e., s. 395.

210.Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 79-80.

211.Genç, R.: Karahanlı Devlet Teşkilatı, s. 200-201 dn. 576, 206

212.Tanerî, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 163.

213.İbn Hallikân: a.g.e., c. 1, s. 329/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207.

Kalkaşandî: a.g.e., c. 3, s. 530/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207.

214.Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208/İbn Batûta: a.g.e., c. 1, s. 34/Şeşen, R.: a.g.e., s. 135.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

Ancak, Memlûk sultanlarınca perşembe günleri yapılan toplantıya kadılar ve kâtibu's-sırr katılmazdı (Suyûtî: Muhâdara, c. 2, s. 83).

215. İbn Batûta: a.g.e., c. 2, s. 55.

216. Taneri, A.: a.g.e., s. 161.

217. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.

218. İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 278, 280/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208 Şeşen, R.: a.g.e., s. 135.

219. İbn Tagrıberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire (Popper), c. 7, s. 745'ten Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 259.

220. Nizâmülmülk: Siyasetname, s. 35.

221. Subkî: Tabakatu'ş-Şafi'iyeti'l-Kubrâ, c. 4, s. 310/Taneri, A.: a.g.e., 157.

222. Taneri, A.: a.g.e., s. 163.

223. Kalkaşandî: a.g.e., c. 4, s. 44/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.

224. Gurîlerden Mu'izzuddin Muhammed b. Sâm (ö. 1205)'in kölelerinden Türk kumandanı (Dames, M. L.: "Efganistan", İA, c. 4, s. 156/Rasony, L.: Tarihte Türklük, Ankara 1971, s. 168) ve birkaç batın Delhî'de hükümlan olan hanedanın kurucusu (Dames, M. L.: "Gûriler", İA, c. 4, s. 830) bulunan Şemsuddin il-Tutmuş (1211-1236) olmalıdır. İl-Tutmuş için bkz. İA, c. 5, s. 975.

225. İbn Batûta: a.g.e., c. 2, s. 31-32.

226. Suyûtî: a.g.e., c. 2, s. 83.

227. Nuveyrî: Nihayetü'l-Ereb, c. 6, s. 290.

228. el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarihu Bağdad, c. 4, s. 285/Maverdî: a.g.e., s. 85/Subkî: Tabakatu'ş- Şafi'iyeti'l-Kubrâ, c. 4, s. 310.

229. Maverdî: a.g.e., s. 83-84/Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 244, 335.

230. Maverdî: a.g.e., s. 84/Kalkaşandî: a.g.e., c. 5, s. 144-145.

231. Bkz. Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 244, 335.

232. Maverdî: a.g.e., s. 83-84, 86.

233. Gözübüyük, A. Ş.: Yönetmelik Yargı, s. 369.

234. Maverdî: a.g.e., s. 80-89/Ferrâ: el-Ahkâmü's-Sultaniyye, s. 61-63/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 271-274.

235. Maverdî: a.g.e., s. 82/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 272. Krş. Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 244-245.

236. Maverdî: a.g.e., s. 84-85.

237. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208/Tekindağ, M. C.: Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı, s. 129.

238. Taberî: a.g.e., c. 7, s. 331.

239. Gardet, L.: La Cite Musulmane, s. 138.

240. Mez, A.: a.g.e., c. 1, s. 427.

241. Kindî: el-Vulat ve'l-Kudât, s. 512, 584/Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 207-208.

242. Tekindağ, M. C.: Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı, s. 128-129.

243. Genç, R.: a.g.e., s. 266.

244. Bkz. Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, s. 354/Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s. 238-239.

245. Genç, R.: a.g.e., s. 206.

246. İbnu'l-Esîr: el-Kâmil fi't-Tarîh (Tomberg), c. 11, s. 403-404/İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 278.

247. Kalkaşandî: a.g.e., c. 6, s. 204-205/Macid, A.: a.g.e., c. 1, s. 159.

248. Maverdî: a.g.e., s. 80-84/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207-208.

249. Maverdî: a.g.e., s. 80-83/Nuveyrî: a.g.e., c., s. 274.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

- 250.Maverdî: a.g.e., s. 81.
- 251.Kalkaşandî: a.g.e., c. 6, s. 202, 206/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 275.
- 252.Kalkaşandî: a.g.e., c. 5, s. 450. /Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 205.
- 253.Maverdî: a.g.e., s. 84-91.
- 254.Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 275.
- 255.Cahşiyârî: Vuzera, s. 204, 210-211/Maverdî: a.g.e., s. 80/Kalkaşandî: a.g.e., c. 6 s. 202-203, 204/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207-208/İbn Tagrîberdî: a.g.e., c. 2, s. 227/Tekindağ, M. C.: Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı, s. 129.
- 256.Bkz. İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c. 2, s. 307/Kalkaşandî: a.g.e., c. 5, s. 206/İbn Tagrîberdî: a.g.e., c. 2, s. 227.
- 257.Tekindağ, M. C.: a.g.e., s. 128-129.
- 258.Taneri, A.: a.g.e., s. 160-161.
- 259.Yakut: Mu'cemu'l-Buldan, c. 3, s. 288. Krş. Kalkaşandî: a.g.e., c. 6, s. 205.
- 260.Kalkaşandî: a.g.e., c. 6, s. 202-203. Yazarımız (c. 6, s. 203-204) mezalim dilekçe örneğini vermektedir.
- 261.Taneri, A.: a.g.e., s. 160-161.
- 262.Kalkaşandî: a.g.e., c. 6, s. 205-206.
- 263.Tekindağ, M. C.: a.g.e., s. 128-129 dn. 15.
- 264.Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 205.
- 265.Maverdî: a.g.e., s. 86, 90/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 278.
- 266.İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 280/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.
- 267.Maverdî: a.g.e., s. 79-80. Krş. Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 244.
- 268.Maverdî: a.g.e., s. 83-93/Ferrâ: a.g.e., s. 64-71/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 273-287.
- Yazarlarımız, sayılan ispat araçları açısından davaları kuvvetli, zayıf ve eşit davalar şeklinde üçlü bir ayrıma tâbi tutarlar.
- 269.Maverdî: a.g.e., s. 82. Krş. Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 244-245.
- 270.Maverdî: a.g.e., s. 82.
- 271.Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 205.
- 272.Maverdî: a.g.e., s. 82.
- 273.Hz. Ömer, vergiyle ilgili bir davada Kâ'b b. Sûr'u bilirkişi olarak dinlemiştir (Atar, F.: a.g.e., s. 204).
- 274.Maverdî: a.g.e., s. 82/Makrîzî: c. 2, s. 205.
- 275.Bu gibi ispat araçlarının özellikleri için bkz. Atar, F.: a.g.e., s. 190-212.
- 276.Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, 345.
- 277.Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208, 220.
- 278.Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 336.
- 279.Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, 345.
- 280.Maverdî: a.g.e., s. 83-84/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207/İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392.
- 281.Kalkaşandî: a.g.e., c. 6, s. 202, 204; c. 4, s. 44.
- 282.Mezâlîm kurumunda oturma ve duruşma kavramları kesin çizgilerle birbirinden ayrılamaz. Burada, biz, duruşma mefhumunu, daha çok yargılamanın yapıldığı oturumlar için kullanıyoruz.
- 283.Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208/Taneri, A.: a.g.e., s. 160-161.
- 284.Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 259-260.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİVÂN- I MEZALİM KURUMU

285. İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 278, 280.
286. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.
287. Örnek olarak bkz. Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 25, 244, 245, 247, 334.
288. Kalkaşandî: a.g.e., c. 10, s. 245, 334-335; c. 6, s. 205.
289. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.
290. Sultana okunması konusunda ayrıca bkz. Suyûtî: Muhâdara, c. 2, s. 83.
291. İbn Batûta: a.g.e., c. 1, s. 300; c. 2, s. 280/Kalkaşandî: a.g.e., c. 4, s. 45.
292. Maverdî: a.g.e., s. 83/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 274/İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207.
293. Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 210.
294. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 208.
295. Kalkaşandî: a.g.e., c. 6, s. 205/Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207/Suyûtî: Tarîhu'l-Hulefa, s. 153/Uzunçarşılı, İ. H.: Methal, s. 410, dn. 1.
296. Kindî: el-Vulât ve'l-Kudât, s. 423-424/Muşerrefe, A. M.: a.g.e., s. 270/Suyûtî: Muhâdara, c. 2, s. 83.
297. Grunebaum, G. v.: Hadâratu'l-İslâm, s. 212. Krş. Gözübüyük, A. Ş.: Yönetmel Yargı, s. 385.
298. Maverdî: a.g.e., s. 83/Tyan, E.: a.g.e., c. 2, s. 154/Mez, A.: el-Hadâratu'l-İslâmiyye, c. 1, s. 432.
299. Kalkaşandî: a.g.e., c. 6, s. 205.
300. Kalkaşandî: a.g.e., c. 5, s. 464.
301. Kalkaşandî: a.g.e., c. 6, s. 206-207.
302. Husaine, S. A.: Arab Administration, s. 165. Krş. İbn Tiktakî: Fahrî, s. 182-183.
303. Maverdî: a.g.e., s. 83, 87/Ferrâ: a.g.e., s. 71/Nuveyrî: a.g.e., c. 6, s. 275, 279, 280.
304. Makrîzî: a.g.e., c. 2, s. 207/Zeydan, C: Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, c. 1, s. 223.

KAYNAKLAR:

- ABDULMUN'İM, Hamdi/Divanu'l-Mezalim-Neş'etuhu ve Tatavvuruhu ve İhtisâsâtuhu Mukaranen bi'n-Nuzumi'l-Kadaiyye, Kahire 1983.
- el-'ACLÂN, Muhammed b. Abdillâh/ "Vilâyetu'l-Mezâlîm", Edvâ'u's-Şerî'a, 2 (Riyâd 1397/1977), s. 25-27.
- AKYÜZ, Vecdi/Hilafetin Saltanata Dönüşmesi, İstanbul 1989.
- AKYÜZ, Vecdi (editör)/Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, İstanbul 1994.
- ANSAY, Sabri Şakir/Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku, Ankara, 1958.
- ÂSİM EFENDÎ, Mütercim Ahmed/el-Ukyânûsu'l-Muhîf fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhîf, İstanbul 1305 (Kamus Tercemesi).
- ATAR, Fahreddin/İslâm Adliye Teşkilâtı, Ankara 1979.
- AYKAÇ, Mehmet/Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divânlar (132-232/750-847), Ankara 1997.
- BAYUR, Yusuf Hikmet/Hindistan Tarihi, Ankara 1946.
- BELÂZÜRÎ, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir/Futûhu'l-Buldân, Yay. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Mısır 1932.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi/Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu, İstanbul 1967-1970 (Hukuk-ı İslâmiyye).
- CAHŞİYÂRÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdûs/el-Vuzera ve'l-Kuttâb, Yay. Mustafa es-Sekâ- İbrâhîm el-Ebyârî-Abdulhafîz Şelebî, Kahire 1938, 1. B. (Vuzera).

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

- CEVHERÎ, İsmâ'îl b. Hammâd/Sihâh, Mısır ty.
- DEMÎRÎ, Kemaluddîn/Hayâtu'l-Hayevân, İstanbul 1315.
- DEVVANÎ, Celaledin/Divan-ı Def-i Mezalim Risalesi, Cevdet Paşa: Tezakir, Yay. Cavid Baysun, Ankara 1986, s. 85-91 içinde. Tanıtımı ve çevirisi: Yavuz, Hulusi: "Events Leading to the Compilation of the First Ottoman Civil Code", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VIII/1-4 (İstanbul 1984), s. 89-122.
- EBU'L-FEREC, Ali b. Muhammed el-İsfahânî/el-Egânî, Kahire 1345/1927.
- FERRÂ, Ebu Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn/el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Yay. Muhammed Hâmid el-Fakî, Mısır 1938.
- FİRÛZÂBÂDÎ, Mecduddîn/Tertîbu'l-Kâmûsi'l-Muhît, Yay. et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Beyrut 1979.
- GARDET, Louis/La Cite Musulmane, Paris 1954.
- GAUDEFROY-DEMOMBYNES, Maurice/Les Institutions Musulmanes, Paris 1953.
- GENÇ, Reşat/Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981.
- GRUNEBAUM, Gustav von/Hadâratu'l-İslâm, Çev. Tevfik Câvid-Abdulhamîd el-Abbâdî, Mısır ty.
- HALİFE b. Hayyât/Tarih, Yay. Suheyl Zekkâr, Dimaşk 1968.
- HAMİDULLAH, Muhammed/İslâm Peygamberi, Çev. M. Said Mutlu-Salih Tuğ, İstanbul 1972.
- HAMİDULLAH, Muhammed/İslam Tarihine Giriş, çev. Ruhi Özcan, İstanbul 1994.
- HAMİDULLAH, Muhammed/İslam Anayasa Hukuku, editör: Vecdi Akyüz, İstanbul 1995.
- HASEN, Hasen İbrahim-Hasen, Ali İbrahim/en-Nuzumu'l-İslâmiyye, Mısır 1959.
- HASEN, Hasen İbrahim/Tarîhu'l-İslâm, Mısır 1953.
- el-HATÎBU'L-BAĞDADÎ, Ebu Bekr Ahmed b. Ali/Tarîhu Bagdad, Mısır 1349.
- HİTTÎ, Phillip/Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980.
- HUSAİNÎ, S. A. Q. /Arab Administration, Madras 1948.
- İBN ABD RABBÎH, Ahmed b. Muhammed/el-İkdu'l-Ferîd, Kahire 1940.
- İBN BATÛTA, Muhammed b. Abdillâh et-Tancî/Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garâ'ibi'l-Emsâr ve Acâ'ibi'l-Esfâr, Kahire 1939 (Tuhfetu'n-Nuzzâr).
- İBN DUREYD, Ebu Bekr Muhammed el-Ezdî/Cemheratu'l-Luga, Haydarabad 1345.
- İBNU'L-ESÎR, Ali b. Ahmed b. Ebî'l-Kerîm/el-Kâmil fî't-Tarîh, Kahire 1357 (C. J. Tornberg'in Leiden 1874-1876 yayını da kullanılmakla birlikte, birinci yayın daha çok kullanılmıştır.).
- İBN FÂRİS, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Zekeriyâ/Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga, Kahire 1367.
- İBN FERHUN, Burhanuddin İbrahim b. Muhammed/Tebşîratu'l-Hukkâm fî Usûli'l-Akdiye ve'l-Ahkâm, Mısır 1301 (Tebşîratu'l-Hukkâm).
- İBN HALDUN, Abdurrahman/Kitâbu'l-İber ve Dîvânî'l-Mubtede' ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve-men Âserahum min Zevî's-Sultânî'l-Ekber, Beyrut (1) 1967, 3. B., (2, 3) 1966, (4, 6) 1959, (5) ty., (7) 1958 (İber).
- İBN HALDUN, Abdurrahman/Mukaddime, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.
- İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed/Vefeyâtu'l-A'yân, Yay. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire 1948.
- İBNU'L-KAYYİM el-CEVZİYYE, Muhammed b. Ebî Bekr/et-Turuku'l-Hukmiyye fî's-Siyâseti's-Şer'iyye, Mısır 1317.
- İBN KESÎR, İsmâ'îl b. Umer/el-Bidâye ve'n-Nihâye, Mısır 1932 (Bidâye).
- İBN KUDÂME, Abdullah b. Ahmed/el-Mugnî, Kahire 1970.
- İBN MANZÛR, Cemâleddîn/Lisânu'l-Arab, Beyrut 1955.
- İBN RECEB, Zeynuddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Şihâbüddîn Ahmed el-Bağdadî/Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile, Yay. Muhammed Hâmid el-Fakî, Mısır 1952 (Zeyl).

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

- İBN TAGRİBERDÎ, Cemaluddîn b. Yûsuf el-Atabekî/en-Nucûmu'z-Zâhira fî Mulûki Mısır ve'l- Kâhire, Mısır 1956 (en-Nucûmu'z-Zâhire).
- İBN TEYMİYYE, Ahmed b. Abdisselâm/el-Hisbe fî'l-İslâm, Kahire ty. (Türkçesi: Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe, İstanbul 1989, 2. B. 2001).
- İBN TEYMİYYE, Ahmed b. Abdisselâm/es-Siyâsetu's-Şer'iyye fî Islâi'r-Râ'î ve'r-Ra'iyye, Beyrut 1969 (es-Siyâsetu's-Şer'iyye) [Türkçesi: Siyaset (es-Siyasetu's-Şer'iyye), Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1985].
- İBN TİKTAKÎ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ/el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Duveli'l- İslâmiyye, Mısır 1345/1927 (Fahrî).
- KAFESOĞLU, İbrahim/Türk Millî Kültürü, İstanbul 1983.
- KALKAŞANDÎ, Ebû Abbâs Ahmed/Subhu'l-A'sâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ, Kahire 1913-1917 (Subhu'l-A'sâ).
- KARAMAN, Hayreddin/Başlangıçtan Zamanımıza İslâm Hukuk Tarihi, İstanbul 1975 (İslâm Hukuk Tarihi).
- KARAMAN, Hayreddin/Mukayeseli İslâm Hukuku-1, İstanbul 1974.
- KÂSÂNÎ, Ebû Bekr b. Mes'ûd/Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fî Tertîbi's-Şerâ'i', Mısır 1327-1328/1910 (Bedâ'i'u's-Sanâ'i').
- KAVAKÇI, Yusuf Ziya/Hisbe Teşkilâtı, Ankara 1975.
- KESKİOĞLU, Osman/Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, Ankara 1980.
- KETTÂNÎ, Abdulhayy/et-Terâfibu'l-İdâriyye, Rabat 1346.
- KİNDÎ, Ebû Umer Muhammed b. Yûsuf/Kitâbu'l-Vulât ve'l-Kudât, Yay. R. Gues, Beyrut 1908. KÖPRÜLÜ, M. Fuad/ "Fıkıh", İA, c. 4, s. 608-622.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad/İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 1963 (Barthold'un İslam Medeniyeti Tarihi adlı eserine notları).
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad/İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İstanbul 1983 (İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları).
- KÖYMEN, Mehmet Altay/Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976.
- KURTUBÎ, Arîb b. Sa'îd/Sılatu Tarîhi't-Taberî, Mısır 1939 (Sılatu't-Taberî).
- MAKRÎZÎ, Ahmed b. Ali/el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-H itat ve'l-Âsâr, Beyrut ty. (Hitat).
- MAWARDÎ, Ali b. Muhammed/Les Statuts Gouvernementaux, Alger 1915.
- MAVERDÎ, Ali b. Mahammed/el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtu'd-Dîniyye, Kahire 1973 (el-Ahkâmu's-Sultâniyye) (Türkçesi: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Çev. Ali Şafak, İstanbul 1975).
- MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Huseyn/Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher, Kahire 1346/1948 (Murûcu'z-Zeheb).
- MEZ, A. /el-Hadâratu'l-İslâmiyye, Çev. A. Ebû Rîde, Beyrut 1961, 4. B.
- MUMCU, Ahmet/Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Dîvan-ı Hümayun, Ankara 1976 (Divan-ı Hümayun).
- MUSTAFA, Nevin Abdulhâlık/İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990.
- MÜCAHİD, Huriye Tevfik/Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1995.
- NEBHAN, Muhammed Faruk/İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Umumî Esasları, Çev. Servet Armağan, İstanbul 1980.
- NEVEVÎ, Muhyiddîn b. Şeref/Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât, Mısır ty.
- NİZAMÜLMÜLK/Siyasetname, Çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1981.
- NUVEYRÎ, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdilvehhâb/Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb, Mısır 1923 (Nihâyetu'l-Ereb).
- ORTAYLI, İlber/Türkiye İdare Tarihi, Ankara 1979.
- ÖGEL, Bahaeddin/Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1971.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DÎVÂN- I MEZALİM KURUMU

- RÂGİB, Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed el-İsfâhânî/el-Mufredât fî Garîbî'l-Kur'ân, Yay. Muhammed Seyyîd Kîlânî, Kahire 1960 (el-Mufredât).
- er-RÂZÎ, Ebu Bekr b. Abdilkâdir/Muhtârû's-Sihâh, Mısır 1302.
- SÂBÎ, Hilâl/Kitâbu'l-Vuzerâ, Yay. Abdussettâr Ahmed Ferâc, Kahire 1958 (Vuzerâ).
- SALÎH, Subhi/İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, Çev. İbrahim Sarmış, İstanbul 1982.
- SCHACHT, Joseph/İslâm Hukukuna Giriş, Çev. Mehmed Dağ-Abdülkadir Şener, Ankara 1977.
- SUBKÎ, Tâcu'd-Dîn Abdulvehhâb b. Ali/Tabakâtu's-Şâfi'yyeti'l-Kubrâ, Yay. Mahmûd Muhammed et-Tenâhî, Kahire 1966.
- SUYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahman/Tarîhu'l-Hulefâ, Kahire 1305.
- SUYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahman/Hüsnu'l-Muhâdara, Kahire 1321 (Muhâdara).
- ŞEŞEN, Ramazan/Salahaddin Devri'nde Eyûbîler Devleti, İstanbul 1983.
- ŞİBLÎ, Nu'man/Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, Çev. Talip Yaşar Alp, İstanbul ty.
- ŞİRVANÎ, Harun Han/İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerinde Araştırmalar, Çev. Kemal Kuşçu, Ankara ty.
- TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr/Tarîhu'l-Umem ve'l-Mulûk, Mısır 1939 (Tarih).
- TANERÎ, Aydın/Türk Devlet Geleneği, Ankara 1975.
- TANERÎ, Aydın/ "Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezşah Vezareti", Tarih Enstitüsü Dergisi, 7-8 (İstanbul 1977), s. 17-54.
- TEHÂNEVÎ, Muhammed Ali b. Ali/Keşşâfu Istilâhati'l-Funûn, Kalkûta 1862.
- TEKİNDAĞ, M. C. Şehabettin/Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı, İstanbul 1961.
- TUĞ, Salih/İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, İstanbul 1969.
- TUĞ, Salih/İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, Ankara 1963.
- TURAN, Osman/ "İkta", İA, c. 6 s. 949-959.
- TURAN, Osman/Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1969.
- TYAN, Emile/Histoire de L'Organisation Judiciaire en Pays İslâm, Paris 1938 (L'Organisation Judiciaire).
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı/Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal, Ankara 1984, 4. B. (Methal). ÜÇOK, Coşkun-MUMCU, Ahmet/Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1982.
- YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih/Tarih, Beyrut ty. Dâru Sâdır.
- YAKUT, b. Abdullah al-Hamevî/Mu'cemu'l-Buldan, Beyrut ty, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî. YENİÇERİ, Celal/İslâm'da Devlet Bütçesi, İstanbul 1984.
- YÜCEL, Yaşar/Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Ankara 1970.
- ZEBÎDÎ, Muhammed Murtedâ/Tâcu'l-Arûs, Kuveyt 1965.
- ZEMAŞERÎ, Muhammed b. Umer/Esâsu'l-Belâga, Mısır 1341/1922.
- ZEYDAN, Corci/Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, Çev. Zeki Megamiz, İstanbul 1328-1330. ZİRİKLÎ, Hayruddîn/el-A'lâm, Mısır 1927-1928.